

R. Kenkman

Sangaste kihelkonna ajalugu

Eesti Kirjanduse Selts
Tartus 1932

R. Kenkman

Sangaste kihelkonna ajalugu

Äratrükk EKS Kodu-uurimise Toimkonna toimetusel ilmuva koguteos „Eesti“ „Valgamaa“ köitest

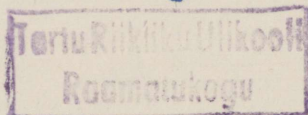
1

40134

Eesti Kirjanduse Selts
Tartu 1932

„Postimehe“ trükk, Tartus 1932.

2

161005

AJALUGU. SANGASTE (saksa k. *Theal*, vanus dokumendes ja allikais: *Thouvel, Thoyvell, Teubel, Toyfel, Toyfell, Toyvell, Toufel, Toufell, Thouffell, Touwell, Teuffell, Teywill, Tehala* jne.) on kahtlemata vanemaid Eesti kihelkondi. Tema ligem asutamisaeeg on samuti nagu teistelgi vanemal kihelkonnil teadmata, kuid näib, et Sangaste ühes pärastise Karulaga moodustasid juba muistsel eestlaste iseseisvuse ajal Ugandi maakonna edelapoolseima kihelkonna, mis jäi esiotsa aluseks ka kiriklikule jaotusele (vt. üldosa, ajalugu). Arvatavasti on muistse kihelkonna lõunapiiri omaks võtnud kesk-aegne Sangaste piiskopimõis, mille ala (*Gebiet*) ulatus Koivani ja mis peale praeguse Karula kihelkonna haaras veel loodepoolse osa Harglast (vt. Karula ja Hargla kihelkonna ja vastavate mõisade ajalood). Muidugi osutus selline hiigla koguduse ringkond väga ebakohaseks, sest Sangaste mõisa järele üksi öeldi vanasti olevat 900 talupoega (s. t. üldiselt võetud sama palju talusid). Vististi õige pea eraldus Sangaste alt kiriklikult lõunapoolne osa, moodustades Karula kihelkonna. Viimase küljest liideti hiljemalt poola aja alul endised lõunapoolseimad Sangaste alad — Koikküla, Laanemetsa ja Taheva — Koivalinnaga, mille alt siirdusid rootsi aja lõpul 1694. a. asutatud Hargla kihelkonna koosseisu. Viimane side Sangaste ja Karula vahel, mis oli pärit endisest ühtekuuluvusest ja mis oli püsinud kõigist muudatusist hoolimata nimetatud mõisade ühiste omannikkude näol, katkes alles 1741. a. (vt. nende mõisade ajalood).

Sangaste nimi esineb ajaloolises allikkirjanduses esmakordselt juba a. 1274, millal mainitakse „Tidemannus de Toyvele“ nimelist isikut, nähtavasti mõnd aadlikku, kelle olid aheldanud ja hukanud Riia linna kodanikud. Kahtlemata on liignimi „de Toyvele“ antud koha järele ja ei või seniste teadete põhjal mujalt pärit olla kui Sangastelt, mis kandis keskajal sellega sarnaseid nimekujusid. Kihelkonna praegune saksakeelne nimetus „Theal“ on vist koondatud vastmainitud vanemaist nimekujudest. Teame vaid niipalju, et XVI sajandil leidis kiriku ligidal samanimeline mõis, mis hiljemini hävis jäljetult. Kihelkonna eestikeelne nimetus „Sangaste“ on pärit mõisalt, mis keskajal oli maahärra — Tartu piiskopi — suviresidentsiks ning toredaim kogu piiskopkonnas, kuid kiriku suhtes nähtavasti veel ei omanud nii suurt tähtsust kui pärastpoole, millal ta kuni viimase ajani kasutas patronaadiõigust ja oli seega kiriku ning kihelkonna elus otsustavaimaks teguriks. Sangaste mõis omakorda on nime pärinud arvatavasti külalt, mis praegu asub mõisast umb. 2.5 km lõuna pool, kuid mille esialgne asukoht võis olla mõisale ligemal või koguni ta asemel. Ladinakeelse sõnaga *sanguis*, mis tähendab verd ja millest on tahetud tuletada „Sangaste“ nimetust selle järele, nagu oleks siin katoliku ajal hoitud Kristuse verd, pole „Sangastel“ kui puhteesti kohanimel kõige vähematki ühendust.

Katoliku ajast on meil Sangaste kiriku kohta teada vaid 2 preestri nimed, mõlemad XIV sajandi lõpust. Esimene neist — Johann Fabri — nimetab end 1379. a. väljaantud ürikus Sangaste kirikhärraks (*kerkhere to Touvel*). Tema surmaga vabanenud koha käsib paavst Bonifacius IX 7. jaan. 1396. a. Riia peapiiskopil anda Tartu diakonile Johannes Stenbreker'ile.

Sangaste kui pea- ja kihelkonnakiriku kõrvale tekkis juba keskajal Laatrese abikirik. Laatre ühes pärastise Tõlliste ja Uniküla (kokku 9 küla ja ajuti rohkemgi) kuulus sellal teatavasti Tartu ligidal asuvale Kärkna kloostriale, mille asutatud Laatre kirik nähtavasti ongi.

Mis puutub vähemaise abikirikuisse ehk n. n. kabelitesse, siis on neid vanemal ajal Sangastes leidunud õieti palju, nagu kinnitab katoliku kirikuvisitatsiooni protokoll a. 1613 ja nagu räägib kohalik rahvatraditsioon. Kogu kihelkonnas kokku teatakse ja näidatakse 14 endise kabeli ehk kohaliku rahva keeles „kiriku“ aset. Neist on tuntuimad järgmised: „Jaani kirik“ Kuigatsi valla end. Vaalu osas Loku talu maal, kust ligidalt muude esemete hulgas leitud ka kabelitornil olnud väike kukk, mida praegu säilitatakse Tartus ülikooli

usuteaduskonna juures asuvas Ristiusu Arheoloogia Kabinetis; „Jaani kirik“ Kuigatsi vallas Tollari talu maal Varese talu ja Tartu-Valga suure postmaantee ligidal mäe otsas; „Anne kirik“ endise Tõliste hobupostijaama, nüüdse Valga maakonna vanadekodu ligidal Anne- ehk Tuulemäel, kust ümbruskonnast on kaevamisel leitud surnuluid; „Make kirik“ Unikülas Taga-Make talu ligidal, kus olla vanasti leidunud ka „kabel“, s. t. matusepaik; „kirik“ Tagula külas Paltseri Sisaski talu maal, kust aastat 40—50 tagasi leitud kändmisel vanu rahasid; „kirik“ Sõgelsepa talu ligidal Väike-Emajõe kaldal end. Uniküla ja Soontaga valla piiril, kust mitte väga kaugel nimetatud talu õuel on ilmsiks tulnud surnuluid; „kirik“ seisnud vanasti ka Keeni-Lotta Vastsetare-nimelise endise puulõikajakoha ligidal; vanem põlv kohal olla veel hästi mäletanud edelast sinna juurde viivat ja Saksa talu õues n. n. „kirikuvärvat“ läbivat teed. Loendatud kabelite-abikirikute olemasolu on kas leidude, koha nime-tuse või oma kauguse tõttu kihelkonna peakirikuist kas enam-vähem kindel või vähemalt tõenäone ja võimalik, ülejäänud 50% „kiriku-asete“ kohta ei saa aga nende ligiduse pärast üksteisele või eespoolmainitud kabelitele, ligipäästamatu asendi või säilinud rahva-traditsiooni liiga mütoloolilise sisu tõttu teha mingisugust otsust, isegi oletust.

Sangaste kihelkonna vanemast ajast jääb lahendada veel üks küsimus, nimelt, kas siin tõesti leidis mingisugune Tartu piiskopi poolt asutatud ja temale kuuluv loss, nagu selle kohta esineb andmeid vanemas ajaloolises kirjanduses, mille hilisemad võrsed ulatuvad meie päevini ja mida sunnib oletama Sangaste mõisa viimane saksa-keelne ametlik nimetus — *Schloss-Sagnitz*. Tutvunud ligemalt algallikatega, eeskätt mõisadeürikutega ja kõnesoleva arvamuse tek- kimisloo kui ka põhjendustega, peame küsimuse otsustama täiesti eitavalt. Juba ainuüksi see asjaolu sunnib meid äärmisele ettevaatusele, et Sangaste lossi on esimesena „leiutanud“ oma vaba fantaasia poolt kuulus kroonik Jürgen Helms, kes mainib asutamisaastana 1287 ja toob isegi joonise, kus loss esineb 5 torniga. Ükski seni- tuntud kaasaegne või vanem allikas ei tea aga Sangaste lossist midagi, küll aga ainult Tartu piiskopimõisast Sangastes, mis oli, nagu ees- pool juba tähendatud, toredaim kogu piiskopkonnas (*curia egregia et de omnibus in toto episcopatu praecipua*) ja mis asus kirikust umb. ½ penikoorma (s. t. umb. 3—4 km) kaugusel. Langeb ära ka Jürgen Helmsi hilisemate pooldajate väide, et S. loss olla seisnud Mäekülas Kirgjärve kaldal, praegusest mõisast umb. 8 km kirde pool,

sest Kirgjärvest kirikuni on umbes 5.5—6 km, järve ümbruskond pole kaugeltki nii kohane mõisa asukohaks ja põlluks kui praeguse mõisa ümbrus. Lossi asukohaks ja varemeiks peetav mägi järve kaldal on tõeliselt endine eesti muinaslinn, mis oli piiratud mullavalliga, mitte müüriga, nagu pärastised tõelised lossid ja nagu seda näeme Helmsi joonisel. Lõpuks võiks veel katset teha leida Sangaste lossi kiriku juurest, kus asus Toyvelli ehk Theali (hiljem nimekuju) mõis, mis öeldi omavat mingisugust „suurt või kõrget maja“ (*dat hoge hus, myt dem groten husze*). Kuid peale kauguse kirikust ei sobi siin veel asjaolu, et see mõis oli juba XVI sajandil, enne piiskoppide valitsemise langemist erakätes. Niiviisi jääb piiskopiloss Sangastes täieliseks Jürgen Helmsi väljamõeldiseks, mille vanemad balti ajaloolased ja ka mõned uuemad asjaarmastajad ilma igasuguse kriitikata omaks võtnud.

Millal ja kuidas levis reformatsioon Sangastes, pole teada. Et suurem osa kihelkonda kuulus ja allus vahenditult maahärrale — katoliku piiskopile ja kloostrile, siis võis siin luteri usk vaevalt nii vara ja laialdaselt maksvusele pääseda kui kodumaa teistes kihelkondades. Seda oletust näib omapoolt kinnitavat ka vastureformatsiooni suurem edu poola ajal siin kui harilikult mujal maakihelkondades. Katoliku kiriku ja usu peaeestvõitlejate ja taaslevitajate — jesuiitide — kätte sattus ajutiselt mitte ainult Kuigatsi mõis, vaid ka Sangaste kirik. Vastukaaluks jesuiitide tegevusele asutas vahepeal erakätesse läinud Laatre mõisa valdaja Conrad Taube 1594. a. 6. juunil uuesti sealse Püha Laurentiuse kiriku, mille venelased olid hävitanud oma sissetungil Tartu piiskopkonda arvatavasti juba 1558. a. Uus „kristlik evangeeliumi kirik“ määrati asutaja poolt, nagu asutamisürikus eriti mainitud, „vaesele mittesaksa rahvale“, s. t. kohalikule eesti talurahvale, ja talle anti kasutada 1 tühi ja 1½ asustatud adramaad ühes 1 üksjalaga. 1630. aastaks oli kiriku ehitus viidud lõpule, puudus ainult veel õpetaja.

Rootsi ajal jäi Laatre Sangaste abikirikuks, sest et reformatsioon lõplikule võidule pääsis. Alul tuli leppida isegi kolmel naaberkirikul ühe ainsa ühise õpetajaga, kelleks oli eesti vanemast kirjandusloost tuntud Joachim Rossihnius, kes 1630.—1642. a. teenis Sangaste, Laatre ja Karula kirikut (vt. Karula ajalugu).

Huvitav on pilku heita valdussuhete arengule Sangastes kuni vene aja aluni. Keskajal jagunes kihelkond ses mõttes 3 ligikaudu ühesuurusesse ossa: kaguosa kuulus Sangaste piiskopimõisale, kirdeosa oli läinud läänistamise teel erakätesse ja edelaosa Väike-Emajõe

ääres oli Kärkna kloostri päralt (vt. eespool). Järgneva vene okupatsiooni (1558—1582, vt. üldosa) ja poola ajal läksid endised piiskopi ja kloostri alad loomulikult alul riigi valdusse ja pärastpoole osalt eraisikute kätte (vt. üksikute mõisade all). Rootsi aja aluks koondus Sangaste mõisa ümber uuesti suur valdus (selle edasine saatus vt. üldosa ajalugu lk. 169/170 ja allpool Sangaste mõis).

Vene valitsuse alla mineku aegu oli kogu kihelkonna idapool redutseerituna uuesti riigi käes. Ent nagu 100 aastat varemni rootsi ajal, samuti ka nüüd kaotas riik oma suure maaomanduse õige pea (vt. ligemalt üksikute mõisade ajalugu). Kõige kauemini püsis riigi käes Iigaste mõis, mis restitueeriti endise omaniku õigusjärglastele alles 1762. a. Siit peale kuni Eesti maaseaduseni riik kihelkonnas maad enam ei vullanud, vaid kõik mõisad püsisid erakätes.

Üksikute mõisade suurust adramaades, alates rootsi ajast, näitab alamaltoodud tabel, mis koostatud L. v. Stryk'i mõisadeajaloo andmeil. Sellest on Iigaste mõis, mis valla kuuluvuse pärast käsitlust leidnud Karula all, välja jäetud. Tema asemele on sisse võetud Soontaga mõis, mis kuulub küll osaliselt Rõngu kihelkonda, kuid Kuigatsi valla osana täielikult Valga maakonda.

Aastad Mõisad	A d r a m a a d e a r v																		
	1627		1637	1641	1688	1725	1734	1738	1744	1757	1832	1874							
	Asust.	tühje																	
Sangaste . . .	20 ¹ / ₄	113	28 ¹ / ₂	42 ¹ / ₂	35 ⁵ / ₈	32 ⁵ / ₈	35	35 ⁵ / ₈	35 ⁵ / ₈	36 ³ / ₄	39 ³ / ₁₀	45 ¹² / ₈₀							
Restu	1 ³ / ₈	22 ¹ / ₄	21 ¹ / ₂	3 ³ / ₄	7 ¹ / ₈	6 ¹ / ₄	7 ¹ / ₈	7 ¹ / ₈	7 ¹ / ₈	7 ¹ / ₄	8 ³ / ₅	9 ⁸ / ₈₀							
Laatre }	9 ⁷ / ₈	54	12	15	12 ¹ / ₂	7 ¹ / ₂	11	12 ¹ / ₄	12 ¹ / ₄	12 ⁷ / ₈	13 ⁷ / ₁₀	16 ⁴¹ / ₈₀							
Tõlliste }					9 ¹ / ₂	6 ¹ / ₄	6 ¹ / ₄	6 ¹ / ₄	7 ¹ / ₈	8 ¹⁷ / ₂₀	10 ¹² / ₈₀								
Uniküla }						2 ¹ / ₄	3 ¹ / ₄	3 ¹ / ₄	3 ¹ / ₄	5 ³ / ₈	4	4							
Lotta }						5	5	5 ¹ / ₄	5	12 ⁷ / ₈	1 ⁴ / ₅	15 ⁹ / ₈₀							
Keeni }	—	—	1 ³ / ₄	2 ¹ / ₄	10 ¹ / ₂														
Vaalu }																			
Kuigatsi	3 ³ / ₄	16	3 ¹ / ₂	4	9 ¹ / ₈	6 ¹ / ₂	8 ⁷ / ₈	9 ¹ / ₈	9 ¹ / ₈	9 ¹ / ₂	7 ⁹ / ₁₀	7 ⁷⁴ / ₈₀							
Pringi	1	25	2 ³ / ₄	2 ¹ / ₄	2 ¹ / ₄	2 ¹ / ₄	2 ¹ / ₄	2 ¹ / ₄	2 ¹ / ₄	2 ¹ / ₄	7 ¹³ / ₂₀	7 ³² / ₈₀							
Puka	—	—	—	—	8 ⁷ / ₈	8 ¹ / ₄	8 ¹ / ₄	8 ⁷ / ₈	8 ⁷ / ₈	8 ⁵ / ₈	10 ¹ / ₂₀	10 ⁶ / ₈₀							
Kirikumõis . .	—	—	—	1 ³ / ₄	1	1	1	1	1	1 ¹ / ₈	1 ⁸ / ₂₀	1 ¹⁰ / ₈₀							
Soontaga . . .	—	—	—	—	2 ¹ / ₄	1 ⁷ / ₈	2 ¹ / ₄	2 ¹ / ₄	2 ¹ / ₄	2 ³ / ₈	7 ⁴ / ₅	8 ³⁰ / ₈₀							
Kokku	36 ¹ / ₄	230 ¹ / ₄	51	71 ¹ / ₂	98 ³ / ₄	84 ³ / ₄	95 ¹ / ₂	98 ¹ / ₂	98 ¹ / ₂	111 ¹ / ₄	124 ¹⁵ / ₂₀	133 ⁵² / ₈₀							

Alates juba muistsete eestlaste vabadusvõitlusest, on Sangaste kihelkond sõdade läbi väga sageli ja rängasti kannatada saanud, sest

ta asus muistse Ugandi maakonna ja keskaegse Tartu piiskopkonna edelapiiril, endise suure Tartu—Riia sõjatee (*Heerstrasse*) ääres. Kui Lõuna-Eestisse tungisid idavaenlased — venelased —, siis ei peatunud nad pea iialgi enne suuremat looduslikku tõket — V.-Emajõe. Ka Tartu ala pikemal okupeerimisel nende poolt 1558—1582, 1656—1661 ja 1704—1710 jäi V.-Emajõgi harilikult tegelikuks piiriks. Tihedaimad kokkupõrked ning intensiivseim vaenu- ja rüüstetegevus arenes siin selle joone läheduses (vt. üldosa lk. 138—150 ja 178—188). Mitte palju parem polnud lugu lõunapoolsete vaenlaste — sakslaste, lätlaste, leedulaste ja poolakate — pealetungide puhul.

Suurima laastamise osaliseks, mille kohta säilinud ligemaid teateid, sai kihelkond ordu langusest tingitud ja sellele järgnenud sõdade ajal XVI sajandi teisel poolel ja järgmise alul (1558—1629), millal ainult 18 aasta jooksul vahepeal (1582—1600) võidi maitsta täielist rahu. Sõja kohutavaid tagajärgi näitab kõige paremini eespool tabelis 1627. a. all toodud tühjade adramaade arv üksikuis mõisus ja nende suhe asustatud adramaade arvusse. Sellal hääbus kihelkonnas 3 mõisa jäljetult: 2 neist olid jäänud täiesti tühjaks, 1 nii vähese asustusega, et nad kõik ühendati jäädavalt Sangaste mõisaga (vt. see ja üldosa lk. 163). Samuti kadus sellal terve rida küli, millede asukohta osalt veel praeguseni pole olnud võimalik kindlaks määrata. Kuigatsis ei leidunud endisest 60 taluperemehest enam ühtegi kohal; ainult $3\frac{3}{4}$ adramaad oli asustatud ja sedagi mujalt tulnud talupoegadega. Puka mõis oli täiesti tühi ja maha jäetud. Keeni mõisa nürmel mühas palgimets. Tartu piiskopkonna toredaimast mõisast Sangastest, mis venelaste sissetungi ajal omas 8 elumaja (*Wohnherbergen*), polnud juba 1582. a. enam vähimatki hoonet järel. Kirikute seisundi kohta esitatakse andmed lõpus vastava pealkirja all. Rahvaarv oli loomulikult langenud äärmuseni, vähesed ülejäänud elanikud sõjatormides ja -koledustes muutunud metsikuiks ja tooreiks. Näib, et kõige rohkem oli hukkunud mehi, sest 1630. a. kaevatakse Sangaste kohta, et siin leiduda talupoegi, kellel mitu naist.

Lühema kestusega, kuid vaevalt palju vähem laastava perioodi elas kihelkond üle suure Põhja sõja ajal (1700—1710). Kahel esimesel aastal tuli küll kanda ainult oma, s. t. Rootsi väe majutamise, ülalpidamise ja varustamise raskusi. 1701. a. suvel jaanipäeva paiku marssis siit muu seas Tartu—Riia sõjateed mööda oma väega läbi kuningas Karl XII ise, tulles Tartu kaudu Laiuselt talvekorterist ja minnes edasi Riia alla poolakate ja saksilaste vastu. Sama aasta viimisel päeval taganes Sangastesse Erastveres lüüa saanud Rootsi

kindral Schlippenbach, kes oma väeosaga jäi siia ligi pooleks aastaks (vt. üldosa lk. 180/181).

Hummuli lahingu algjärgk 18. juulil 1702 on ainsaks tuntuimaks sõjaliseks aktsiooniks Sangaste pinnal, hoolimata sellest et kihelkond üldiselt sõdade läbi nii palju on kannatanud.

Üldosas lk. 181—183 on kirjeldatud Põhja sõja aegseid viletsusi Valgamaal peale Hummuli lahingut.

Sangastes põgeneti metsadesse pelgu (eriti Soontagas, Unikülas, Tõllistes), kuid vaenlase röövsalgad, kellede liikmeid rahvasuu nimetab „park’ideks“, leidsid pikapeale ka need pelgupaigad ning surmasid seal varju leidnuid.

Sõjale järgnes katk (1710/1711, vt. lk. 188).

Rahvastiku koosseis sõdade järele tühjaks jäänud maa uuestiasustamistel kujunes äärmiselt kirjuks. Nagu viimasel ajal uurimisele võetud ajaloolised allikad 1630:ndaist aastaist näitavad, tungis sisse kõige mitmekesisemarahvuselist elementi: kõigepealt eestlasi vähemkannatanud kodumaa osadest, aga ka lätlasi, venelasi, leedulasi, poolakaid ja võib-olla veel muudegi rahvuste liikmeid. Kohalik rahvatraditsioon üldiselt kinnitab omapoolt neid teateid, tähendades eriti Sangaste valla kohta, et siia on vanasti tulnud kõige rohkem võõraid, nende hulgas isegi kasakaid ja mustlasi. Et kihelkonnas leidub suur Soome-nimeline talu (Laatres), siis võib oletada ka üksikute soomlaste sisserändamist.

Sangaste-Laatre koguduse hingedearvu kohta XVIII ja XIX sajandil on meil käepärast järgmised andmed: 1768. a. kirikuvisitatsiooni ajal öeldakse koguduses olevat 7 832 hinge, 1810. a. 6 764 talupoega, 24 aadlikku ja 102 kodanikuseisusest isikut, kokku 6 890 inimest. Raske ikaldusaasta ja sõjavägede läbimarssimise tagajärjel tõusis 1808. a. suremus kohutavalt suureks, nõudes Sangastes 816 ja Laatres 243, kokku 1 059 inimest ohvriks (vt. Karula khk ajalugu). H. Kruus'i arvestuse järele oli 1850. a. Sangastes 4 860 meest ja 5 400 naist, — kokku 10 260 elanikku. Kihelkonna taludearvu kohta uuemal ajal ei leidu andmeid isegi A. W. Hupel'il, kes need teiste kihelkondade kohta muide harilikult esitab.

Usulisist ja sotsiaalseist liikumisist Sangastes on kõigepealt mainitav vennastekoguduse oma. Millal see esimest korda teed leidis kihelkonda, ei nähtu senistest andmeist. Kuid võib arvata, et see toimus samal ajal kui naaberkihelkonnas Urvastes, nimelt juba 1736. a., millal Urvastes puhkes üldine suur „ärkamine“, mis ei võinud jätta kaasa haaramata lähidast Sangastetki. Sada aastat hiljemini,

a. 1837, leidus siin 2 palvemaja 220 vennastekoguduse liikmega. Et luteri kirik vennastekoguduste vastu väga vaenlikuks muutus ja rahva huvi uuemal ajal teisale pöördus, siis soikus liikumine ka Sangastes, kus õpetaja Hesse vanem ja tema eelkäijad püüdsid tõkestada vennaste tegevust.

Haruldase hoo ja intensiivsuse omas Sangastes 1840:ndate aastate talurahva käärimine ja temale järgnenud massiline vene usku siirdumine (1845—1848). Nagu üldosas (lk. 193) juba tähendatud, oli Sangaste tähtsamaid liikumise ääse, mis siirdunute protsendi kõrguselt — 48.6 — seisab Lõuna-Eesti 54 koguduse hulgas 4:ndal kohal ja idapoolses Eestis koguni 1:sel kohal, jäädes taha vaid läänepoolseimast mandrikogudusest — Tõstamaast, kus siirdus 77.1%, ja kahest saarekihelkonnast — Muhust (69.6%) ja Pöidest (68.1%). Siirdunute koguarvult — 4 987 inimest — ületas ta isegi praeguse Võrumaa 6 kihelkonda, kus kokku oli siirdunuid 4 190, ja võrdus umbes praeguse Valgamaa ülejäänud 3 kihelkonnaga, mille siirdunute koguarv oli 4 767 (vrd. ka lk. 194).

Usuvahetusliku liikumise eripingsuse kohta kogukondades leiame H. Kruus'i eriuurimusest (vt. kirjandusloend ja üldosa), kust pärit ja millele toetuvad kõik eelmisedki andmed ja ümberarvutused, järgmise tabeli:

Kogukonnad	Õigeus. mehi 1847	Mehi 1850	Õigeus. m. ‰
Iigaste	103	220	46.8
Keeni	149	242	61.6
Laatre	264	475	55.6
Lotta	34	57	59.6
Pringi	338	250	32.5
Kuigatsi		307	
Soontaga		307	
Vaalu		177	
Restu	169	238	71.0
Sangaste	1 018	1 597	63.7
Sangaste krkms	19	69	27.5
Tõlliste	137	379	36.1
Uniküla	38	131	29.0
Vana-Puka	176	259	42.8
Vastse-Puka		107	
Väike-Puka		45	
Kokku	2 445	4 860	
1848. a.	2 570		

Asudes natuke ligemale sündmustekäigu jälgimisele, peame konstateerima sama, mida räägivad eeltoodud arvudki, nimelt et Sangaste kihelkond, eriti samanimeline kogukond ja tema naaberkogukonnad Restu, Keeni, Laatre ja Lotta sammusid kogu aeg liikumise eesotsas. Juba 1841. a. käärimine suve teisel poolel võttis siin õige ägeda kaju. Alul ilmusid Sangaste talupojad mitu korda suurte hulkadena kirikuõpetaja juurde ja nõudsid tunnistusi, et end lasta väljarändamiseks Riias üles kirjutada. Augustikuus mindi Riiga teele. Neli meest toodi sealt arreteerituina ametivõimude poolt tagasi ja lasti neile Valgas Luke kiriku juures peksa anda. Pukas oli välja rännata soovijate nimekirju Riiga edasisaatmiseks valmistanud kohalik koolmeister Matz (Mattis) Rautsepp. Temale ühes kirikuvöörmünder Vingi Karl Rautsepaga ja sepa Karl Rautsepaga, keda süüdistati väärkuulduste levitamises ja rahva hässitamises, las kis ringreisul Pukast läbi sõitev kindralkuberner parun Pahlen ihunuhtlust jagada ja määras viimasele peale selle veel 4 kuud sunnitööd. Vaigistama kohal käärimist, karistama süüdlasi ja vangistama ninamehi saatis kindralkuberner sillakohtuniku isiklikult Restu. Ärevust tunti ka teistes kogukondades. Ainult Kuigatsis jäi kõik vaikseks.

Nähtavasti ei puudunudki neil karmidel abinõudel oma välimine mõju, sest ligemas naabruses n. n. „Pühajärve sõjana“ juhtunud sündmus ja temale 4. dets. s. a. järgnenud süüdlaste karistamine jättis Sangaste puutumata. Ainult 1 Tõlliste mees sai 23. dets. Valgutas sama laadi karistamisel peksa.

Endisest palju hoogsamini vallandus vahepeal soikunud liikumine Sangastes 1845. a., väljendudes nüüd massilises usuvahetuses. Juunikuus algasid uuesti kohalikkude talupoegade hulgalised rännakud Riiga, seekord apostliku õigeusu piiskopi Filareti juurde, et lasta end õigeusku üles kirjutada. Sammudes Liivimaa eesti kihelkondade esirinnas, on Sangastes siirdunute arv varsti nii suur, et siia otsustati juba 5. okt. s. a. asutada õigeusu rändkirik, sest 131 siirdunud eestlasest-perekonnaisast oli 80 pärit Sangastest. 11. oktoobriks s. a. oli selles kihelkonnas pöördunud õigeusku juba 244 perekonnaisa, neist 179 Sangaste kogukonnast. Selline ootamata kiire, õigemini tormiline siirdunute arvu tõus võimaldas Sangastes, veel enne kui suudetakse teostada rändkiriku asutamise otsus, rajada esimese uue vene-õigeusu koguduse eesti pinnal.

Uus kogudus, mille asutamine otsustati juba 1845. a. sügisel, avati järgmisel kevadel preester Aleksander Poletajev'i poolt, kes

30. märtsil 1846 asus elama Mäekülla koolimajja ja hakkas pidama venekeelseid jumalateenistusi, sest ta osanud alul eesti keelt väga viletsalt. Kiriku jaoks oli Sangaste mõisa omanik juba kesktalvel lasknud vallarahval ehitada Mäekülla Põõna talu „langale“, nüüdse Endu talu maale, eraldi maja, millel tuli esiotsa kuni naaberkihelkondade avamiseni täita ka kavatsetud rändkiriku ülesandeid. Seepärast voolas sinna alul palju rahvast, mitte ainult ligemast ümbruskonnast, vaid ka kaugemalt, et lasta end vene usku üles kirjutada ja salvida. Eriti palju toodi 1846. a. jaanipäeva paiku lapsi salvida, sest vanemad lootsid niiviisi nende tulevikku kindlustada ja kergendada, lastes end meelitada laialt levinud väärkuuldusest, et vene usku laste jaoks avatakse riigi kulul vaimulik kool, kus lapsed kasvatatakse preestreiks ja kirikuteenreiks. Kuna aga rahva ootused ja lootused (muu hulgas üle võtta veneusulistele jaoks luteri kirik) ei täitunud, siis jäi usuvahetuslik liikumine 1847. a. suvel soiku ja kustus aasta lõpuks täiesti.

Usuvahetusliku liikumise kohaliku põhjusena tuleb arvestada arvukat vabadikkudekihti ja talunikkude suhtelist vaesust Sangaste ja mitmes teises kogukonnas, mida seepärast 1845. a. näljahäda tabas iseäranis valusalt. Pärastised kirikuõpetajad, nagu näiteks Hesse'd, peavad suureks süüdlaseks ka tolleaegset Sangaste mõisa omanikku, pärastist kindralfeldmarssalit ning Poola asehaldurit krahv Friedrich Wilhelm Rembert von Berg'i, kes liialt allunud Vene keisrikoja ja kõrgeimate ringkondade mõjule ja jäänud usuvahetusel täiesti ükskõikseks pealtvaatajaks, eelistades teinekord, nagu rändkiriku ehitamisel Mäekülla, pigemini vene kui luteri kirikut, sundides uue kiriku ehitamisest osa võtma mitte ainult vene-, vaid ka luteriusulisi peremehi. Hoopis vastupidiselt suhtunud siirdumisse Uniküla mõisa omanik vürst Magnus Barclay de Tolly, kes olnud pealegi kohaliku rahvaga võrdlemisi heas vahekorras. Rahvatraditsiooni andmeil olla ta sundinud vene usku läinud peremehed taludest lahkuma. Seepärast olnud siirdumine kogukonnas võrdlemisi hõre ja haaranud peamiselt vaid kõige kehvemaid — sulaseid ja popse.

Ei saa siin vaikides mööduda liikumisest, mille läinud sajandi seitsmekümnendate aastate lõpul on toonud Kuigatsisse Venemaalt tagasi tulnud kohalikud väljarändajad — vendadepaar Viilupid ja Laur Kärсна. See n. n. „paastujate“ ehk „kloostriõprade“ (*Klosterfreunde*) liikumine, mis kandis enam-vähem puhtsekti iseloomu, ei võtnud küll kuigi suurt ulatust, kuid väärib tähelepanu omapärasuselt.

Päris- ja teoorjuse aja kohta Sangastes pole seni kuigi palju

erilisi teateid ega andmeid. Rahvatraditsioon, mis on ajalooliselt mõnevõrra kasutatav vaid lähema mineviku kohta, kaebab, nagu hari-likult mujalgi, kõige enam talupoegade toore ja karmi kohtlemise üle mõisas, liiga raske orjuse ja väga kaugel teol ja vooris käimise üle. Armuta peksjaina mäletatakse üht Laatre mõisa omanikku parun Engelhardt'i, kellest ses suhtes jutustatakse väga mitmesuguseid lugusid, üht pool- ehk rahvakeeles „kanapimedat“ Kuigatsi härrat „Pommi“, sealset mõisa valitsevat opmanit või aidameest, kedagi Treffneri- või „Kõnnu“-nimelist ja Soontaga opmanit „Sokka“ ehk „Valget Sokka“.

Kuid ka teoorjuse lõpul ei tahtnud ränk peksmine Soontaga mõisast kaduda. Üks viimastest ohvreist — Prentsi talu praeguse peremehe vanaisa Hans — surnud selle kätte päeval pärast peksu. Surmatoova karistuse põhjuseks olnud tühine asjaolu, et mõisa viina-koja juurde toodud puud osutunud tooreks. „Pommi“ hüüdnimega Kuigatsi härra pole teoliste valju karistamise kõrval puutumata jät- nud ka valla nägusamaid naisi.

Kaugel teol käimist, mille üle kurdab rahvatraditsioon, tulnud vanasti Sangastes õieti rohkesti ette. Tuletagem meelde vaid San- gaste mõisale kuuluva valla ulatust. Peale selle leidis mõisnikke, kellele kuulus korraga mitu mõisa, milledest mõned asusid koguni teises kihelkonnas või isegi Lätimaal. Sangastega ühiste omanik- kude päralt olnud mõisad on mainitud juba eespool. Teisi näiteid vt. alamal mõisade ajaloos. Nende ühiste omanikkude käes olevate mõisade talupojad pidid väga sagedasti käima ka oma härra teisis mõisis, küll teol, küll abiks suuremate ehitustööde juures. Kui vae- valine see teinekord oli, pole raske kujutella, kui arvestada kaugust, eriti aga läbipäästamatuid ja põhjatuid teid sügisel ja kevadel, mis on veel praegugi kihelkonna metsa- ja sooderikkas lääneosas päris kaelamurdvad. Et pilt oleks täielik, lisatagu mõisade ja kihelkon- dade vahelisele edasi-tagasikäimisele veel samade talupoegade õlul lasuv voorimiskohustus kaugetesse linnadesse.

Lõpuks on huvitav mainida omapärast määrust, mille Sangaste kihelkonna mõisad pärisorjuse ajal panid maksma talurahva pul- made kohta. Nimelt lubati talupoegadel üle terve kihelkonna pulmi pidada ainult mõisade poolt omavahelisel kokkuleppel kindlaks määratud nädalal, sügisel pärast välistööde lõppu. Tuntud eestlaste selleaegse olundi kirjeldaja A. W. Hupel ei jõua sellist korraldust küllalt ülistada ja soovitab seda eeskujuks ka mujal. Kohalik rahva-

traditsioon aga nimetab pulmadenädalat, millal mõisaorjus seisnud ja mis langenud harilikult mardipäewa ligidale, „hulluks nädalaks“.

Taludeostu n. n. „ametlikku“ aega näitab järgmine Tartu-Võru Rahukogu kinnistusjaoskonna andmeil koostatud tabel.

M õ i s a d	Esimesed ostud	Suurim ostuhooaeg	Viimased ostud
Sangaste	1875 (23 tl)	1875 (23 tl), 1893 (25 tl) 1910 (22 tl), 1911 (25 tl)	1914 (1 tl)
Restu	1883 (20 tl)	1883 (20 tl), 1889 (5 tl)	1897 (1 tl)
Laatre	1868 (1 tl)	1873 (8 tl), 1912 (8 tl)	1912 (8 tl)
Tõlliste	1867 (6 tl)	1870 (17 tl), 1872 (6 tl)	1872 (6 tl)
Uniküla	1867 (16 tl)	1867 (16 tl)	1867 (16 tl)
Keeni	1903 (19 tl)	1903 (19 tl)	1908 (2 tl)
Lotta	1868 (5 tl)	1868 (5 tl)	1869 (1 tl)
Vaalu	1866 (1 tl)	1874 (4 tl), 1911 (5 tl)	1911 (5 tl)
Kuigatsi	1866 (3 tl)	1868 (3 tl), 1881 (6 tl)	1881 (6 tl)
Pringi	1868 (5 tl)	1868 (5 tl), 1876 (3 tl)	1911 (8 tl)
Puka	1877 (20 tl)	1877 (20 tl), 1895 (17 tl)	1914 (2 tl)
Soontaga	1865 (3 tl)	1868 (4 tl), 1874 (4 tl), 1878 (4 tl)	1898 (1 tl)

Talude tegelik ost toimus harilikult varemini kui nende lõplik kinnistamine, mida enamasti näitab tabelis toodud aeg, millega tuli leppida seal, kus kinnistusregistris polnud antud ostulepingu sõlmimise aega. Kuid ka viimane ei vasta igakord täpsale müügi ajale, sest olid võimalikud ajutised müügi eellepingud, mida kinnistusregistris ei mainita. Keenis näiteks olevat viibinud kinnistamine mitu head aastakümnet, sellepärast et mõisa ja valla kohta seisnud kinnistusraamatus mingisuguse 300-rublalise pärandussumma tõttu keelumärkus. Et pärandi vastuvõtjat ei ilmunud, siis saadud talude kinnistamine lõpuks läbi viia alles keisri erilisel loal. Mitmesuguseid teisi kinnistamise viibimise põhjusi näib tabeli silmitsemisel olevat esinenud ka mujal.

Kergemad ostutingimused olnud „vürstivallas“ Unikülas, sest mõisaomanik vürst M. Barclay de Tolly oli tuntud nii siin kui ka oma teises vallas Jõgevestes rahvasse heatahtlikult ja patriarhaalselt suhtuva mehena. Ka Sangaste vallas pole üldiselt võidud ostutingimuste üle palju nuriseda, küll aga selle üle, et mõis jätnud endale liiga palju kvootetalusid, mida ta pole üldse müügile lasknud. Veel maailmasõja eel olnud mõisal kavatsus luua oma renditaludest Tagulas uus karjamõis, mis sellisena oleks viimseid talumaa mõisasta-

mise juhuseid, mida varem, eriti XIX sajandil, on esinenud kogu kihelkonnas nagu mujalgi massiliselt. Arvatavasti raskeimaks kujunes ostutalude seisund Kuigatsis, kus kõrge hind ja ebasoodsad maksutingimused enamasti ei vastanud kehva põllupinnasega talude kandejõule. Tuli ette maksujõuetuks jäämisi ja talude enampakkumise teel edasimüümisi. Mõni viletsam talu vahetas omanikku kogu niu mitu korda.

Kuigatsi-Soontaga ja Uniküla metsanurgas laskis mõis enne müüki talude piirid nii „õiendada“ (kohati, otsustades vanade piirikupitsate järele, isegi 2—3 korda), et kõik vähegi parem mets jäi mõisale. Tulemuseks olid väga sopilised piirid. Virna taludel Unikülas (nagu vastavalt mõisakaardilt näha) oli niiviisi kokku 99 kupitsat. Süü selles langevat mitte mõisaomanikule vürstile, vaid tema kohalikule kõikvõimsale asetäitjale Mosina'le, kes olnud sellal ajutiselt Uniküla mõisa rentnikuks. Lottas ja kuuldavasti kohati ka mujal olla mõis enne müümist lasknud metsa talumailt maha raiuda.

Mis puutub taludeostjate päritolusse, siis on Tõllistes, Unikülas, Keeni, eriti aga Lottasse rännanud sisse palju „mulke“. Enesele uhked, kuid tõeliselt enamasti ajast maha jäänud „tartlased“ pole tulunduslikult suutnud võistelda uustulnukatega. Ka olnud nad liiga konservatiivsed, saamatud ja kõhklejad. See joon tulnud ilmsiks niihästi teoorjuselt raharendile siirdumisel, uute põlluharimisviiside ja põllukultuuride (mitme põllu süsteemi, kartuli, ristikeina jne.) tarvituselevõtul kui ka taludeostmisel. Ka need endised peremehed, kellel olnud juba kogutud teatud rahasummad, kõhelnud sagedasti, senikui põlatud „mulgid“ ette jõudnud ja koha ära ostnud. — Ja tõesti, nii mitmele poole, kus enne tartlased ei osanud endal kuidagi hinge sees hoida, nagu madalate vesiste põldudega Lottasse, tekkisid mulkide raudse energia ja hoole tagajärjel peagi laialdaste põldudega (mis enamasti üles hariti endistest metsa- ja jäätmaadest) jõukad suurtalud.

Enesest mõista andis võõraste sissetung teiste üldtuntud põhjuste kõrval uue lisatõuke suurenenud väljarändamisele, mis alates 1850:ndate aastate lõpult on kestnud, kord suurenedes, kord vähenedes, lakkamata kuni maailmasõjani, sest Sangastes leidunud liigset rahvast, eeskätt n. n. „priirahvast“ — popse ja sulaseid — eriti rohkesti. XVIII sajandi lõpul avaldab juba Hupel imetust Sangaste suure rahvaarvu üle, mis pärast talumaa tükeldamine ulatunud $\frac{1}{2}$ või koguni $\frac{1}{3}$ päeva maani, millised väikesed kohad olnud mujal täiesti

kuulmatud. Ent üldisest väljarändajate voolust on kaasa haaratud küllalt taluperemehigi. Nii on neid ühes priirahvaga rännanud 1860-ndail aastail Samarasse, hiljemini Pihkva kubermangu, Toropetsi ja Veliikije Luki lähidusse, sajandi lõpul Siberi Omskisse ja mujale. Väljarändajate peakontingendi, niipalju kui võimalik seda määrata suuliste andmete ja mõningate vallaraamatute najal, näivad moodustavat Sangaste valla, eeskätt Tagula küla ja ta naabruse elanikud. Kuid nende hulgas ei puudunud ka Tõllistest, Unikülast, Pukast, Restust ja mujalt pärit olivad. Osa neist, keda mitte häda ei sundinud kodumaalt lahkuma, vaid teiste mõjustused ja varemini väljarännanute meelitavad kirjad, on igatsetud sihtkohta päralt jõudes olnud väga pettunud ja kui jõud ning võimalused lubanud, kohe ümber pöördunud ja tagasi tulnud.

Ärkamisaja rahvuslikus liikumises ei etenda Sangaste silmapaistvamat osa, kuid päris tahaplaanile ta ses suhtes ka ei jää. Siit on pärit ärkamisaja tuntud laulik Fr. Kuhlbars, kes sündis Unikülas kohaliku koolmeistri pojana a. 1841. Kahju ainult, et ta siit nii noorena lahkus ja pärastpoole väga harva võimalust leidis oma kodukoha külastamiseks. Kuid oma väheseilgi kokkupuuteil on ta oma lahkuse ja isikuga kohalikesse inimestesse avaldanud suurt mõju. Üldse näis Uniküla vald, mil vürst M. Barclay de Tolly ajal olid lahedamad edenemisvõimalused, sellal sammuvat kogu kihelkonnas esirinnas (vrd. ka „Koolid“). Lehti olevat loetud võrdlemisi rohkesti.

Hilisema ärkamisaja tähtsamaist tegelastest väärivad mainimist eeskätt üliõpilased vennad Hellat'id, kelledest tuntum pärastine dr. P. Hellat ja kelle sugukond ja nimi pärit Keeni valla Hälatu talust. Üliõpilased Hellatid, kellede vend Jaan olnud 12 aastat Kuigatsi Hädu karjamõisa rentnikuks, korraldasid venna juures Eesti Aleksandri kooli heaks basaari, kus isiklikult kaasa aitasid C. R. Jakobson'i õed. Koos mõne teise sõbra — üliõpilase — ja ärksamate kohalikkude haritlaste ja tegelastega korraldanud Hellatid pidusid ka ümbruskonnas ja asutanud saadud summadega Kuigatsi vallamajja rahvaraamatukogu, mis hiljemini ühe lohaka kirjutaja ajal hääbunud.

Sangastest olid pärit ka enne kooli-, pärast kirikuõpetaja P. Undritz (enne Vaalu, pärast Soontaga alla kuuluvast Määritse talust) ja köster-kooliõpetaja ning eesti keele grammatika autor H. Einer (pärit Uniküla Kengult). Nemadki mõjusid omajagu kaasa ärkamisaja vaimu levimisele kohaliku rahva hulgas. Teiste kohalikkude tegelastena esinesid karjamõisa rentnik W. Gross, kes oli juba

1872. a. asutatud E. Aleksandri kooli kohaliku abikomitee esimeheks, ja köster Fr. Eleaser. Külakooliõpetajad avalikult palju rahvuslikule asjale kaasa tõmmata ei saanud, sest nende ülemus kirikuõpetaja Theodor Hesse oli eesti rahvuslikeledele üritustele äärmiselt vaenlik, püüdes ka kooliõpetajaile ja kõigile teistele igal võimalikul juhtumil sisendada sama halvakspanu (vt. üldosa). Ainult laulu alal võisid kooliõpetajad vabamalt teotseda, mida soodustanud Hesse eelkäija kirikuõpetaja H. F. C. Neumann, kes olnud väga tubli kõnekui ka laulumees, nõudes lauluoskust ja õpetades seda ise kooliõpetajaile. Nii sai laul endale kihelkonnas tol ajal kõva põhja alla. Köster Ahrens Laatres olnud samuti suur lauluharrastaja ja -edendaja. Vaalu laulukoor kooliõpetaja Rosenberg'i juhatusel võistelnud esikoha pärast Uniküla kooriga kihelkondlikel laulupidudel. Milline oli osavõtte üldlaulupidudest kohalikkude kooride poolt, selle kohta puuduvad seni andmed. Räägitakse vaid niipalju, et esimesele laulupidule pääsmiseks ei olla kaks innukamat lauluarmastajat kohalikku neidu lasknud end kohutada isegi 70-kilomeetrilisest teekonnast Tartu, mis tulnud jala käia. Milline vaimustus valitsenud ärksamate elanikkude hulgas eesti asja vastu, see tulnud kõige kujukamalt ilmsiks Jakobsoni surmasõnumi puhul, mida kuuldes isegi mõni mees suure häälega nutma puhkenud. Pisaraid nähtud ka nende silmis, kellel seda iialgi enne ei olnud märgatud.

Venestus väljendus Sangastes peale koolide (millede kohta vt. eraldi) konkreetsetel kujul mõningais ametist tagandamistes, usulistest surveabinõudes ja seniste vähemate iseseisvate valdade liitmisel suuremate naabervaldadega. 1893. a. 8. aug. tagandati kirikuõpetaja Th. Hesse senati otsusega 6 kuuks ametist. Teda süüdistati 3 abielupaari seadusevastases laulatamises. Tagandamisaja möödumisel uuesti ametisse astuv õpetaja võeti kirikus suure pidulikkusega vastu. Unikülas tagandati vallakirjutaja Joosep Kuhlbars, kirjaniku vend, vene keele mitteoskamise pärast talurahvaasjade komissari poolt. Mitu vene- või segausulist abielupaari ja väikese lapse ema kihelkonnas karistati vangistusega, sest et nad usuasjus olid talitanud „omavoliliselt“ ega ole täitnud maksmapandud valjusid määrusi, mis ei lubanud sellist usuvabadust. Talurahvaasjade komissari ettepanekul ja survele ühendati järgmised vallad: Uniküla Tõllistega, Restu Sangastega ja Soontaga Kuigatsi, Puka, Vaalu ja Pringiga. Suuremat vastuseismist ühendamisele osutasid Soontaga ja Uniküla, eriti viimane, kes kuidagi ei tahtnud kaotada oma iseseisvust ja endise „vürstivalla“ kuulsust. Ligi 10 aasta jooksul suu-

tis ta komissari ja Tõlliste valla ettepanekuist kõrvale põigelda, enne kui alistus.

1905. a. sündmused Sangastes on viimaseil aastail ajakirjanduses leidnud korduvalt käsitlemist. Kuid need kirjutised, mis liiati kannavad enamasti hiljemini peategelaste suust ülestähendatud mälestiste iseloomu (vt. kirjanduse loend üldosa lõpul), peavad eeskätt silmis vaid Sangaste valda, jättes kihelkonna teised osad täiesti tahaplaanile, ja kalduvad liialdustesse ning ülistamisse. Kontrollides andmeid ja täiendades nende tühikohti kohal isiklikult kogutud rahvatraditsiooni ja mõningate vallaarhiivides leiduvate killukeste põhjal, saame liikumisest kihelkonnas kokkuvõetult esitsa umbes järgmise pildi:

Aasta esimesel poolel Pukas aset leidnud sündmused on kirjeldatud üldosas lk. 198. Sealsamas leiame üldjooni sügisel areneva liikumise kohta. Kohalikest tegelasist väärivad mainimist: üliõpilased Karl Ruga Korijärvest, Alfred Ertel Laatre valla Soome talust, vennad Vladiimir ja Arnold Kirschbaum'id Keeni valla Utustelt, Riia vaimuliku seminari kasvandik Anton Palvadre, rahvakooliõpetaja J. Valdman Tagulast, 2 Kihu kooli õpetajat Keenis, Keerdi kooli õpetaja Sutt Kuigatsist ja Sangaste valla kirjutaja G. Uusen, keda küll mõnelt poolt süüdistatakse ta ägedate kõnede pärast provokatsioonis ja hilisemas äraandmises, sest pärastine karistus tabanud ka 2 kohalikku peremeest, kes seisnud liikumisest kõrval, olnud aga isiklikus vaenus vallakirjutajaga. Viimase on karistajad jätnud hoopis puutumata, hoolimata ta riigi- ja keisrivastastest kõnedest.

Nimetamist väärivad ka 2 naistegelast — Alide Ertel ja Anna Kirschbaum, mõlemad eespoolmainitud samanimeliste tegelaste õed. Iseäranis agar revolutsiooniliste kõnede pidamises olnud kodukooliõpetajanna kutsega prl. A. Ertel, pärastine kirjanik, kes ületanud ses suhtes oma üliõpilasest venna. Kohalikest taluperemeestest olnud suurimaid „revolutsionääre“ ja kõnepidajaid Jaan Hellat, Keeni-Lotta valla Eelia-nimelise suurkoha omanik, ühes vanima poja Nikolaiga. Ta valitud kohalt koguni maatameeste ja tööliste esindajaks Tartu rahvaasemikkude koosolekule. Sealt tagasi tulnud, pidanud saadikud oma reisust Kihu koolimajas rahvakoosolekul aru andma. Hellati aruanne meeldinud rahvale palju enam kui valla teise — peremeeste esindaja — Ansi talu omaniku Riis'i oma, keda ähvardatud sealsamas karistada kottiajamisega, mis siiski jäänud teostamata, sest pahameeles tormiliselt käratseva rahvahulga ees

kartmatult ning suurima rahuga esinevale taluperemehele pole keegi julgenud käsi külge panna.

Koosolekuil väljendatud enam üldisi politilisi kui kohalikku laadi nõudeid. Nii näiteks nõutud koosolekul Kuigatsi vallamajas 22. nov., et 17. oktoobri manifestiga vastolus seisvad seadused tunnistataks maksvusetuks; et kaotataks regulatiivmaksud kiriku heaks ja patronaadiõigus, samuti mõned muud maksud, kuna jäävate maksude kohta lubatakse maksjaile kontrollimisõigus nende tarvitamise kohta; et teedetegemise koormis jaotataks ühtlaselt talude ja mõisade vahel; et orjuse- ja kvootemaad müüdaks mõõduka hinnaga talurahvale; et jahi- ja kalastamisõigus antaks kõigile; et suletaks õlle- ja viinapoed; et õpetus vallakooles toimuks emakeeles, jne.

Samasugused otsused kui Kuigatsis võeti rahvakoosolekuil vastu ka Keenis, Laatres, Unikülas jne. Kaugeimale revolutsiooniliste nõuete teostamisel mindi aga Sangaste vallas. Juba 13. nov. valiti seal Laukülas Jaanuste talus (kus sellal asus ajutiselt vallavalitsus, sest vallamaja oli eelmisel aastal maha põlenud) rahvakoosolekul „komitee“ nime all uus 5-liikmeline vallavalitsus, mille juhatajaks ning vallavanemaks sai Jakob Kurvits Tagula Tindilt, endine kohalik kooliõpetaja ning seltskonnategelane, kelle inspektor venestuse tulekul vallandanud ametist vene keele mitteoskamise pärast. Samuti valitud uued kohtumehed ja koolivanemad.

Jaan Tõnisson, kes samal päeval varemini käinud kohal kõnelemas, manitsenud rahvast ettevaatusele ja tagasihoidlikkusele, soovitades teistest mitte ette tormata, sest revolutsiooni saatus otsustavat tähtsamais keskohtades. Käredamale voolule, eriti Tagula meestele, pole see meeldinud põrmugi, vaid otsustatud alatud sihis edasi teotseda, asudes pärast valimisi kohe valla asjaajamise ülevõtmisele vanalt vallavalitsuselt. See toimunud päris libedasti, ainult vallalaeka võtmete üleandmisest keeldunud endine vallavalitsus kategeooriliselt.

(„Musta sõja“ ja omakaitse korralduse küsimusest vt. üldosas lk. 199.)

Ühel järjekordsel omakaitse harjutusel, mida peetud 11. dets. Tagula külas Hengevõtja koolimaja juures, kuhu ilmunud peamiselt ratsanikud, tekkinud mõte minna mõisa oma jõudu demonstreerima ja nõudeid esitama. Enne minekut peetud koosolek ja protokollitud mõisavalitsusele ettepanekuks umbes järgmised nõuded: 1) mõis alandagu talude ostuvõla protsent 6-lt 5-le; 2) mõis müügu vallale oma metsast mõõdukate hindadega puid (nimelt pidanud

Sangaste vald oma põletusmaterjali vedama kaugelt mujalt); 3) mõis kas sulgegu kõrtsid või lubagu nende sissetulekuist valla heaks teatud % (kuuldavasti kuni 50%); 4) oma taludest mõisa poolt välja-aetud peremehed ja rentnikud, muude hulgas ka omakaitse juhataja ning pealik Tiidu karjamõisa rentnik K. Oberst, jäetagu oma kohale või võetagu tallu tagasi; 5) tagandatagu ametist kohalik rahvasse halvasti suhtuv metsaülem Refschläger.

Et kõik toimuks korralikult ja mingisuguseid lubamatuid ülesastumisi ei juhtuks, seks valitud senistele ülemustele lisaks (kes omapoolt mehi korrale kutsunud), komitee — revolutsioonilise valla-valitsuse — liige Jaan Vissman (tuntud ooperinäitleja isa) eriliseks korrapidajaks. Nüüd algas käik mõisa, mida on ülistatud „Sangaste sõjaks“. Tõeliselt sel „sõjakäigul“ aga õieti mingisugust sõjalist tegevust ei olnud. Tänu juhtide ja korrapidajate agaraile manitsustele möödunud nõuete esitamine mõisa ülemvalitsejale Kirstein'ile täiesti ilma nimetamisvääriliste vahejuhtumuste ja vägivallategudeta, maha arvatud vihatud metsaülema telefoniaparaadi hävitamine teel mõisa ja püsside paugutamine pärast mõisast lahkumist metsas, kus mõis pidanud faasaneid jne.

Osa mehi Vissmaniga eesotsas läks veel edasi kirikumõisa, et õpetaja A. Hessel, kelle mõis oli patronaadiõiguse alusel vastu rahva tahtmist pannud ametisse, sundida kohalt lahkuma. Tänu õnnelikule juhusele ja arvatavasti ka kimbutajate, eriti Vissmani kaastundlikule meelele pääsnud õpetaja õhtuhämaruses põgenema. Kirikumõisast mindud edasi Restu mõisa, et esitada oma nõudeid ka seal-sele omanikule V. Roth'ile. Viimane võtnud tulijad väga lahkelt ning diplomaatlikult vastu, mispärast need lahkunud ilma pikema jututa.

Järgmisel päeval, s. t. 12. dets., käinud popsid ja „prii rahvas“ omakorda mõisas nõudeid esitamas ja meelt avaldamas. Muu seas sundinud nad ülemvalitsejat endaga koos jooma ja etteöeldud sõnade järele lorilaule laulma, isegi tantsima. Valitseja oli endale Kuigatsi mõisast 2 plaanvankritäit sõdureid abiks kutsunud, pidutsevad popsid aga saanud õigel ajal asjast teada ja põgenenud enne sõdurite päralejõudmist.

Samal päeval saabus Valka kindral Orlov karistussalkadega. Juba järgmisel hommikul ilmunud tema poolt saadetuna Sangastesse umb. 70-meheline dragunite salk, kes arreteerinud kohal 9 arvata-vat peasüüdlast, komitee liikmeid ja teisi, kes küüditati teisel päeval Valka, kus neid arreteerimisruumi — raudteesauna — paigutamisel

kasakate poolt nii-öelda „läbi lipu aetud“. Nad mõisteti hiljemini ühe- kuni paarikuulisse vangistusse, mille kandsid Pihkvas. Komitee esimees Kurvits ja õpetaja Valdmann pääsid õigel ajal põgenema, samuti mõni teine karistussalga poolt tagaotsitav. Kurvits andis end hiljemini, kui kardetavaim aeg möödunud, ise võimude kätte ja sai kergema karistuse.

Teated karistussalkade tegevusest halvasid ja summutasid revolutsioonilise liikumise ka Sangaste kihelkonna teistes valdades, kuhu need salgad ei ilmunudki. Silmapaistvamad tegelased, kes vähegi said, hoidusid aegsasti arreteerimiste eest kõrvale.

Maailmasõda, 1917. a. vene revolutsioon ja saksa okupatsioon ei toonud Sangastele tähelepanuväärsemaid ega mujal tundmatuid sündmusi. Mõningad erinevad seigad on leidnud mainimist juba üldosas ega vaja siin kordamist. Võiks ehk niipalju lisada, et pärast enamlist revolutsiooni kihelkonda majutatud vene vägede hulgas võttis korralagedus järjest enam maad ja avaldus mõnes vägivallateos, nagu laiema tegelasena tuntud Kuigatsi mõisa rentniku Grünberg'i surmas, kes langes kahtlemata mõne mõisasse korterisse paigutatud sõduri kuuli läbi. Saksa okupatsioonivõimude eriliseks süüks tuleb panna üksikute mõisaga vastollu sattunud isikute vangistamist ja nende saatmist koonduslaagrisse.

Eesti Vabadussõda jättis oma lahingutega kihelkonda rohkem mälestusi ja enamlased oma metsiku veretööga enne taganemist Sangaste lossi keldris löid ohvrite omastele valusaid haavu. Sõja esimene järk — Eesti vähearvuliste väeosade taganemine sissetungivate punavägede eest — möödus 1918. a. detsembris jõulu eel ilma kokkupõrgeteta ja peaaegu märkamatult. Järgnes pisut üle kuu kestev punavägede okupatsioon, mida samuti iseloomustas vaikus. Siis kandusid siia võitlused pealetungivate Eesti vägede ja punaste vahel, mis kestsid pea lakkamatult umbes nädalapäevi — 1919. a. 25. jaanuarist kuni 1. veebruarini.

Esimesel päeval, s. t. 25. jaan., vallutasid Kuperjanovi partisanid, alates hommikul lahingut veel teisel pool Rõngu Tilga õigeusu kiriku juures, õhtuks Puka mõisa, kuhu punastele abiks tuli maailmasõjas Üksküla all kuulsaks saanud 6. läti Tukkumi polk. Punased taganesid võitluse järele mõisast korratuses, jättes maha hulka surnuid ja haavatuid ja eestlastele saagiks kaks 48-liinilist täiesti laskekölvulist mortiiri, mis pöörati ümber ja võeti ajaviitmata vaenlase vastu tarvitusele. Partisanid kaotasid sel päeval vaid 2 surnut ja 10 haavatut.

26. jaan. ootasid partisanid Pukas, kus nad olid soomusrongidest kaugele ette jõudnud, viimaseid järele. Soomusrongid saabusidki kl. 17.40. Partisanide 4. rood aga koos Tartu kaitsepataljoniga tungis enamlastele kallale Pikasillas, mis vallutati lõplikult järgmisel päeval. 27. jaan. varahommikul alustasid partisanid koos soomusrongidega edasiliikumist Valga poole. Partisanid liikusid suurt Tartu—Valga maanteed, endist Riia—Tartu sõjateed ja ta lähemaid kõrvalteid mööda. Soomusrongid, keda saatis ida pool raudteed ühendatud dessant, pörkas vaenlase soomusrongiga kokku Rebase talu kohal. Vaenlane löödi kergesti põgenema; 83. Vjatka polk, kes seal kaasa võitles, kaotas umb. 50 surnut, 24 vangi, 2 kuulipildujat ja taandus suures segaduses. Kell 8.20 sunniti vaenlase soomusrong teiskordselt põgenema ja kella 10-ks olid meie soomusrongid juba Keenis, kus tabasid ühes mahajäänud vagunis hiinlasi, arvult umb. 35, kes algasid eestlaste pihta laskmist, kuid said käsigranaadist põlema süttinud vagunis surma. Keenist jätkasid soomusrongid edasiliikumist Sangaste suunas; jõudnud juba jaama ligidale, saatsid punased meie soomusrongidele vastu äärmise kiirusega tormava meeskonnata veduri. Suurem õnnetus suudeti küll ära hoida meie soomusrongide tabava tulega, mis pealetormava veduri vigastas ja viimaks seisma pani, kuid tee oli pikalt rikutud ja meie soomusrongide edasipääs enam kui päevaks võimatuks tehtud.

Partisanide pealetung Kuperjanovi isiklikul juhatusel arenes 27. jaan. järgmiselt:

Kell 7.15 kuni 8.45 oli 2. roodul vaenlasega lahing Tartu—Valga maantee ääres Korbi talu juures. Vaenlast toetas soomusauto, mis aga kadus kohe, kui sattus partisanide tule alla. Vaenlane taandus korratutes, jättes lahinguväljale maha 1 taevapoja — hiinlase — ja 1 lätlase. Keerdi koolimaja juures langes partisanide ratsakomandole sõjasaagiks 1 Maximi- ja 1 Colti-süsteemi kuulipilduja, 2 koormat püssipadruneid ja mitu tapetud siga. Partisanide 1. rood vallutas kl. 9-ks lahingu järele Kuigatsi mõisa, umbes samal ajal, kui nende 2. ja 3. rood võtsid enda alla Priipalu alevi ja Ala kõrtsi, kus vaenlane katsus koonduda ja vastu panna.

Viimasest kohast maanteed mööda edasi liikudes, sattusid partisanid kella 11 paiku Kikka talu ligidal väga kriitilisse seisundisse. Ilma tiiva- ja seljataguse kaitseta partisanide 2. roodu selja taha oli jäänud vaenlane, arvatakse koguni 1 polgu ja 1 eskadroni suuruses. Osutudes kahe tule vahel ja kaotades kohalikkude elanikkude äraandlikkuse tõttu ühe oma luuresalga, mis langes punaste kätte vangi

ja pisteti täakidega surnuks, hakkasid partisanid, kes kaotanud juba 3 oma kuulipildujat, kabuhirmus laiali jooksmas. Seisukorra päästis viimsel hetkel Kuperjanovi külmaverelisuus, vahvus ja leidlikkus. Haarates langenud punaväelaselt 1. läti Ust-Dvinski polgu lipu, viis ta punased omakorda segadusse, kes nüüd taandusid käputäie partisanide ees, jättes maha 35 langenut, 6 vangi ja 2 kuulipildujat. Partisanid kaotasid surnutena 1 lipniku, 9 sõdurit, 5 haavatut ja 1 kuulipilduja. Üksikuid mehi, kes paanikas metsa laiali jooksid, jõudis partisanidele järele alles järgmisel päeval.

Kogunud ülejäänud mehed, seadnud nende hulgas korra jalule ja loonud sideme kõigi oma roodudega, otsustas Kuperjanov sellest hoolimata, et kõik laialijoosnud mehed veel kohal polnud, kl. 12.30 pealetungi jätkata, saates 1. roodu Sangaste jaama, 2. ja 3. Tõlliste mõisa peale. Partisanidel õnnestuski õhtuks okupeerida mõlemad kohad ja isegi Väike-Emajõe raudtee sild teisel pool Sangaste jaama, mis osutus veel terveks, samuti Tõlliste hobupostijaam. Punastelt saadi saagiks 6 Maxim-kuulipildujat ja 1 koorem kuulipildujate linte. Kuid et vaenlane, kes oli rõhuvas arvulises ülekaalus ja kasutas võitluses 6 polgu osi, peale selle veel hiinlasi, asus ajaviitmata kaotatud tähtsate eelpostide tagasivõtmisele, siis olid vähearvulised eestlased sunnitud kaotustega taanduma Öru külla Laatre vallamaja ligidal, kuhu jäid peatuma 2 päevaks.

Järgmise, s. t. 28. jaan. hommikul vallutasid soomusrongide desantosad Sangaste jaama teiskordselt ning lõplikult ja kella 15.50-ks p. l. jõudsid pärast raudtee kordaseadmist ja puhastamist vedurijäänustest sinna järele ka soomusrongid, kuid Emajõe sild oli nüüd juba vaenlase poolt purustatud. Sangaste jaama kaitsis punaste poolt 6. läti Tukkumi polk, kes kaotas umb. 50 surnut ja 2 kuulipildujat. Veel nüüdki ei tahtnud vaenlane jätta jaama eestlastele, vaid pommitas teda, samuti raudteed ja silda Emajõel ja korraldas siia vastukallaletunge 2 päeva (28. ja 29. jaan.) jooksul. 29. jaan. jõudsid Tartust Sangastesse rindele soome abiväed — Põhja Pojad, kokku üle 2000 mehe, ja samal päeval andis Kuperjanov Laatre vallamajas päevakäsu esimeseks Paju lahinguks.

Käsule vastavalt vallutasid partisanid 30. jaan. hommikul esiti Tõlliste hobupostijaama ja selle järele päeval ka Paju mõisa, olid aga sunnitud öösi vaenlase eest mõisast välja taanduma, millele järgnes 31. jaan. kuulus Paju lahing, mille kohta pikemalt üldosas. Paju lahingu ja Valga vallutamisega 1. veebr. vabanes Sangaste kihelkond lõplikult vaenlasest. Põhja Poegade 2. pataljon, kes liikus ida pool

Tartu—Valga raudteed Laatrest Valgani, ei leidnud enam mingisugust vastupanu.

Võitlused tõid kohalikele elanikele mitte ainult materjalset kahju, vaid ka mõni juhuliselt kuulide alla või lahingu keerisesse sattunud eraisik pidi jätma oma elu, rääkimata neist, kes kaasa võitlesid sõjaväe ridades ja langesid. Siiski oli enamlaste alt vabanemisel üldine rõõm suur, sest nende terror muutus järjest karmimaks ja tribunaali ette Sangaste mõisa viidi ikka rohkem ilmsüütuid inimesi. Nende julmustele pani aga krooni pähe õudne ning jube lahukumiseelne veresaun lossi keldris, kus hukati metsikul kombel umbes kümmekond inimest. Alles vabastuse saabumisel võidi jätkata rahu-likku tööd ja edenemist, mis suhtes Sangaste peab viimasel ajal teiste kodumaa kihelkondadega sammu.

KOOLID. Koolialal tõuseb Sangaste Eesti rahvakooli tekkimisel rootsi aja lõpul kodumaa kihelkondade hulgas esirinda. Seda tänu kirikuõpetaja Chilian Rauschert'i andumusele, raugematule hoolele ja energiale, mõne kohaliku mõisniku suuremale vastutulekule ja esimese kooliõpetaja tublidusele.

Chilian Rauschert (1865—1703 ja 1714—1717) oli oma aja populaarsemaid ja sümpaatsemaid kirikuõpetajaid. Peale ülalmainitud omaduste omas ta hea kõneanni (kutsuti jutlustama Tartu ülikooli uuestiavamisele 1690) ja Bengt Gottfried Forselius'e näol isikliku sõbra ning aitaja rahvakooli edendamise tööl.

Koha peal aitasid kaasa mõisnikud: G. v. Budberg, Sangaste ja Karula mõisa ühine rentnik, ja G. Chr. Kythausen, Iigaste mõisa rentnik (ka Kythusen; W. Reiman valesti lugenud „Rüdhausen“). See kaasabi seisis rahalises annetisis kirikule, kasutusmaas (Kolga — „Kolkga“, ehk Kösti — „Keste“ talu), ehitusmaterjalis koolide jaoks kummagi kiriku juures, selle kohaleveos ja osaliselt ehitustöis, lõpuks õpperaamatuis ja isegi ülalpidamises paarile õpilasele.

Esimeseks õpetajaks Sangaste köstrikoolis, nagu rootsi ajal asutatud eesti rahvakoole harilikult nimetatakse, oli Bengt Adamson. Ta oli saanud oma ettevalmistuse B. G. Forseliuse seminaris Tartu ligidal ja oli vaevalt üle 15 aasta vana, kui Forselius saatis ta oma sõbra Rauscherti juurde ametisse. See sündis 1686. a. sügisel ja seda sündmust võime täie õigusega pidada rahvakooli alguseks Sangastes. 1936. a. sügisel täitub sellest kihelkonna elus kultuurilooliselt tähtsast pöördepunktist 250 aastat.

Õpilaste suhtes ei näi alul maksvat mingit üldisemat sundust või kohustust. Kooli ilmuvad vaid need, kes ise soovivad ja keda

vanemad saadavad. Ja sääraseid õpijanulisi ei olnud sugugi vähe. Arvult öeldakse Sangaste 2 koolis 1688. a. õppivat kokku 60 last. Et alul puudus koolimaja, siis andis kirikuõpetaja Rauschert klassiruumiks ehk „õpetusetoaks“ kasutada vana kirikumõisa elumaja, õpilastele magamiseks aga oma rehe. Kool sai endale maja 1688 Budberg'i kaasabil ja samane laiendas ehitist 1697. a.

Nagu 1688. a. kooliaruandest nähtub, töötas Sangastes 2 kooli. Teine neist asus arvatavasti Laatres sealse abikiriku juures. Oletus, nagu oleks Rauschert Forseliuse surma järele 1688. a. jätkanud tema tööd ja asutanud Sangastesse köstrikskooli kõrvale veel mingisuguse seminari rahvakooliõpetajate ettevalmistamiseks või muutnud endise köstrikskooli seminariks, ei näi olevat millegagi põhjendatud, vaid tundub pigemini samasugusena Körber'i poolt kergel käel tehtud järeldusena, nagu teade keskaegse lossi kohta Sangastes või jesuiitide kolleegiumi asutamise kohta Rõngu kiriku juurde.

Üürike oli rahvakooli esimene õitseage rootsi ajal. Puhkes suur Põhja sõda ja põletas Sangastes ning Laatres juba 18. juulil 1702 (Hummuli lahingu eelsel päeval) kiriku ühes kirikumõisa ja koolimajadega. Järgmise (s. t. 1703.) aasta sügisel viidi koolide eest väsimatu hoolitseja kirikuõpetaja Rauschert Venemaale vangi, kust ta pääsis kodumaale alles 1714. Nüüd oli aga hoopis võimata tühjaks jäänud maal ja ahervartel kooli heaks veel midagi teha. Möödus aastakümneid, enne kui kooli alal jälle võis märgata uut elu. Alles 1768. a. kirikuvisitatsiooni protokollist leiame, et nii Sangaste kui Laatre kiriku juures töötab köstrikskool; esimese maja on ehitatud 12 a. tagasi (seega umb. a. 1756) ja teise oma 20 a. eest (umb. 1748. a.). Mõlemad majad öeldakse olevat heas korras. Ainult Sangaste koolimaja ahi oli lagunenud.

1765. a. 18. aprilli patendiga (käskkirjaga) maksma pandud koolikorralduse alusel loodud uuetüübilised mõisa- ehk külakoolid on 1768. aastaks avatud järgmistes kohtades: Unikülas, Tõllistes, Laatres, Tagulas Sangaste jaoks, Kuigatsis, Vana-Pukas ja Vastse-Pukas — igalpool üks kool, — kokku terves kihelkonnas 7 mõisa- ehk külakooli. Sealt, kus nad puuduvad, nagu Keenist, Vaalust ja Sangaste teistest küladest peale Tagula, käivad lapsed kiriku juures köstrikskoolis (*Kirchspielsschule*). Pringi saadab oma lapsed Kuigatsi kooli. Restu mõisa suurus on alla 5 adramaa, seepärast pole ta kohustatud kooli asutama.

Võrdlemisi hea ja mitmekülgse ülevaate kihelkonna koolidest annab eriline koolide visitatsiooni protokoll 13. juunist 1786. a. Sel-

lest nähtub, et nii Sangaste pea- kui ka Laatre abikiriku juures on olemas oma köstrikool, mis mõlemad olevat „ruumikad ja mugavalt sisse seatud“, hoolimata sellest et Laatre kooli ruumid koosnevat vaid ühest kambrist, nii et kooliõpetaja, kes ühtlasi ka köstriks, peab võtma õhtuti lapsed oma majja. Õpetajaks Sangaste köstrikoolis on kohalik pürustalupoeg (*Erbkerl*) Peter Wink, kes oskab kõrvaltööna köita raamatuid, ja kes tasuna jagab köstriga koolimaad ja palgakülimitte. Laatre kooli õpetajaks ning köstriks on vabatmees (*freier Mensch*) Georg Fuchs, kel kasutada 1 päeva maa ja köstri palgakülimitud. Peale selle saab ta mõisalt 10 vakka iga vilja ja natuke raha, mille eest ta peab laskma oma sulasel täita ka kellalööja kohuseid. Mõlemad kooliõpetajad olevat hoolsad oma ametis ja õpetavat kirikuõpetaja poolt kättenäidatud meetodi alusel õpilastele lugemist, katekismust, hommiku-, õhtu- ja söömapalveid.

Mõisa- ja külakoolide arv on 1786. a. kihelkonnas jäänud samaks kui 1768:gi aastal, nimelt 7; neist, võttes asukoha järele, on 5 küla- ja 2 mõisakooli. Külakoolid on: 1) Vaalus, Vaalu ja Keeni jaoks kokku, 2) Unikülas Päidu talus, Tõlliste ja Uniküla jaoks; Laatre peab leppima köstrikooliga; 3) Kurevere külas Sangastes; 4) Tagula külas sealsamas ja 5) Sangaste külas. Mõisakooli omavad: 1) Kuigatsi mõis Kuigatsi ja Pringi valla jaoks kokku, 2) Restu mõis. Täiesti koolideta on 3 Puka-nimelist mõisa — Vana-, Vastse- ja Väike-Puka. Vana-Pukas oli 2 aasta eest peetud kooli, kuid siis jäetud hooletusse. Vastse- ehk Ruuna Puka ja Väike- ehk Koosa-Puka mõis, mis vähemad kui 5 adramaad, on 1765. a. 18. aprilli patendi põhjal vabastatud koolide avamisest. Osa vanemaid olevat saatnud oma lapsed köstrikooli, osa õpetanud neid ise kodus. Visiteeriva maanõuniku ning ülemkirikueestseisja poolt tehakse korraldus, et juba järgmiseks märdipäevaks kõik 3 Puka mõisa kokku ehitaksid sündsaimal kohal ühiselt koolimaja, mil oleks ruumikas, suitsuvaba, küllalt valge ja soe „koolituba“. Korralduse mittetäitmisel ähvardatakse 50 rubla suuruse trahviga kirikulaeka heaks. Omal algatusel lubavad oma mõisade jaoks senistele lisaks avada uue kooli ja talle anda kasutada kohase maja kreisimarssal von Plater Tõlliste mõisa ja õuekohtu assessor von Loewenstern Soontaga mõisa. Vaalu ja Keeni jaoks on v. Plater valmis ehitama nende kahe ala keskele Ormile uue koolimaja, mil oleks kaks koolituba.

Juba olemas olevate küla- ja mõisakoolide ruumid näivad olevat oma aja kohta üldiselt võrdlemisi head. Me, näiteks, ei kuule, et ükski neist asuks kuskil kõrtsis või viletsas talusaunas, nagu see

mujal sellal juhtus mitte päris harva. Ainult üht kooli, nimelt Vaalu oma, peetakse talurehes. Parim koolimaja on Restu mõisal, mille omanik kammerhärria von Reutern kooli eest enam hoolt kannab kui teised kihelkonna mõisnikud.

Koolmeistrite ja nende oskuse kohta ei kuule midagi laitvat. Mõnda neist, nagu Vaalu ja Kuigatsi oma, pisut kiidetaksegi. Vaalu koolmeister Lusti Ado olevat korralikkude eluviisidega, oskavat hästi veerida ja lugeda. Kuigatsi koolmeister Ollo Keert olevat muidu oma ametile kohane, kuid haiglane. Palga suhtes on viletsaimal järjel Sangaste koolmeistrid. Neile olevat konvendi poolt kunagi määratud $\frac{1}{6}$ vakka vilja igalt õpilaselt. Kuidas oli selle kättesaamisega alatises puuduses ja näljas vaevlevailt lastevanemailt, pole raske kujutella. Mõisa poolt said koolmeistrid igaüks 2 vakka rukkeid ja 2 vakka otri. Pidid aga selle eest ka õppeajal tegema harilikku orjust, millest teised koolmeistrid olid vabastatud ja mis keelatakse edaspidiseks Sangasteski. Kõrgeimat tasu näib saavat Restu koolmeister „Piri Matzi Karl“, kellele mõis annab 6 vakka rukkeid ja 2 rubla raha. Kuigatsi koolmeister on viimasel kevadel erakordse kingitisena saanud pool rubla raha.

Õppeaineina mainitakse lugemist ja katekismust. Õppeaeg vältas ligikaudu märdipäevast umbes lihavõttepühadeni. Vaalus hilistus koolitöö algus aga peaaegu jõuluni, mispärast see lõppes alles jüripäeva eel. Edaspidiseks pannakse maksma määruS, et kõik koolid kihelkonnas peavad lõpetama töö kevadel lihavõtteks, sest vanemad vajavad lapsi karja. Kooliõpilaste arvu harilikult ei anta, kuid mainitakse, et paljud vanemad oskavad oma lapsi õpetada ise kodus, milleks kirikuõpetaja annab eriti rohkesti luba Sangastes. Oli ju sellal laste kooli saatmine vanemaile nende äärmise vaesuse tõttu väga raske ja tarvilikkude raamatute muretsemine enamasti täiesti üle jõu käiv. Ainult Tõllistes, Unikülas ja Laatres aitavat mõis vaesemaid õpilasi ülal pidada. Erandi ses suhtes moodustab jällegi Restu, kus lapsed tulevat meeleldi kooli, sest et neid seal ülal peab mõis. Ka vajalikud õpperaamatud on mõisahärria von Reutern lubanud kinkida omapoolt.

1786. a. visitatsiooni lõpul määrati küla- ja mõisakoolmeistrite palk kindlaks. Palganormiks võeti 6 vakka rukkeid, 5 vakka otri ja 4 leisikat soola. Palga maksab koolmeistrile välja mõis, kellele jäeti õigus normi valla peale ära jagada ja sisse nõuda. Õpilased peavad iga nädal tooma 1 naela küünlaid või pirde ja andma igaüks talve jooksul kütteks 1 koorma puid.

1810. a. kirikuvisitatsiooni puhul märkame koolide arengus Sangastes võrreldes endisega ainult mõnel pool väikest edu, teisel aga seisakut ja kohati päris tagurpidiminekut. Sangaste valla külakoolide arv on tõusnud 3-lt 4-le; juurde on tulnud 1 kool, mis asub Laukülas Jaanuste Oti talus, koolmeister Jaanuste Jaanile (Jahn) kuuluva korstnata maja pisikeses toas. Sangaste teiste külade koolid on saanud endale küll kas mõisa või valla poolt ehitatud majad, kuid ükski neist pole, nagu 1786. a. nõuti, suitsuvaba. Kuigatsi, Pringi ja Vaalu, mis nüüd kõik ühe omaniku, v. Loewenstern'i käes (vt. nende mõisade ajalugu alamal), omavad Vaalu mõisas koguni kivimaja ja seal on ametis isegi 2 koolmeistrit — „Pertsimona Han“ ja „Brinkimoisa Jahn“, mis selle aja kohta vististi kaunis haruldane. Puka kolmel mõisal on, nagu 1786. a. soovitati, ühine koolimaja veski juures ja samuti kui Kuigatsis 2 koolmeistrit — „Winki Jacob“ Vastse-Pukast ja „Kennepae Juhhan“ Vana-Pukast. Mainimisväärt on siin, et Vastse-Puka ehk Ruuna mõisale kuuluv koolimaja omab korstna ja aknaid. Umbes samasuguse koolimaja on Keeni mõis ehitanud ka endale ja Lottale ühiselt. Seal on koolmeistriks tubliduselt üle kihelkonna silmapaistev „Ellato Hans“ — tuntud Hellatiteperekonna vanavanaisa. Enne kogu kihelkonnas parimal järjel olnud Restu mõisa koolist ei kuule me enam midagi. Nähtavasti on ta abivalmi mõisahärra v. Reuterni surmaga hingusele läinud ja tema asemele on asutatud Urvaste kihelkonda kuuluvasse Visela külla uus kool. Samuti on vahepeal kadunud võrdlemisi rahuldavas seisundis olnud kool Uniküla Päidult. Seega ei leidu Laatres, Tõllistes ega Unikülas enam ühtegi kooli, sest 1786. a. lubatud kooli avamine Tõlliste mõisas pole teostunud ja arvatavasti on ka Laatre köstriks kooli kinni jäänud. Igatahes tema tegevust enam ei mainita, küll ainult ta maja, mis väga lagunenenud ja mida peab järgmiseks sügiseks uuen-datama. Sangaste köstriks koolil sellevastu on köstri pool väga hea maja. Kooliõpetajaks seal on endiselt Peter Finck (enne „Wink“), keda kiidetakse väga osava ja usina töömehena ja hea inimesena. Üldse arvatakse 1810. a., et 6 764 Sangaste koguduse liikme hulgas olevat umb. 4 000 luge-daoskajat. Viimaseid leiduvat igas talus vähe-malt üks.

Ka järgneva veerandsajandi jooksul ei ole Sangastes koolialal märgata suuremaid edusamme. Tähtsaimaks uuenduseks oli vaid kihelkonnakooli (*Parochialschule*) asutamine 1819. a. Liivimaa talu-rahva vabastamise seaduse alusel endise ammuiganenud rootsiaegse köstriks kooli (*Kirchspielsschule*) asemele. Uus kihelkonnakool avati

Sangastes 1832. a. Tema eesmärgiks oli valmistada ette külakoolmeistreid ja anda laiemat haridust, kui see oli võimalik külakoolides. Õppeaineina olid ette nähtud: kirjutamine, arvutamine, kirikulaulud, katekismus, mitmesugused üldkasulikud teadmised jne. Õpilaste arv oli väga piiratud, kõigest 10 poissi. Need said kihelkonnalt täielise ülalpidamise. Ka tindi, paberi, tahvlite jne. kulud kandis kihelkond. Kahjuks oli esimese kihelkonnakooli iga Sangastes liiga üürike: 1834. a. töötas ta 12 õpilasega, kellest 2 õppisid omal kulul; 1836. a. aga jäi kool õpetaja Ludwig Treffner'i Kanepisse köstriks mineku tagajärjel seisma.

Külakoolide arv kihelkonnas tõusis 1834. a. 11:ni, kuid neist ei jätkunud laialdasele kaksikkihelkonnale, kus pealegi rahvas elas üksikute talude viisi laiali. Koolides käis kõigest 118 last, kodust õpetust said aga tervelt 2 245 last. Kaevatakse koduse õpetuse puudulikkuse üle väga, sest isegi lugemist oskavat ning suutvat õpetada oma lastele ainult vähesed vanemad.

Korduvad ikaldusaastad, talurahva käärimine 1840:ndail aastail, eriti aga massiline vene usku siirdumine 1845.—48. a. mõjusid koolide tegevusse ajuti ja kohati väga halvavalt. Usuvahetuslik liikumine võttis Sangastes suurema ulatuse kui kuskil ümbruskonnas (vt. khk ajalugu) ja tema motiivide hulgas etendas teatud osa orjuse viletsuse ja vaesusega äärmuseni kurnatud talurahva soov pääseda koolisundusest, mis säärases meeleeheitlikus seisundis tundus raske koormisena. Sellega seletubki koolide tagurpidimine kohe usuvahetusliku liikumise vallandumisel, kuna veel 1844. a. 23. mail Laatre kirikus kreismaakoolivalitsuse poolt toimepandud ülekihelkondlikul koolidekatsumisel kõige viimase aja kohta konstateeritakse tunduvat edu. Ka katsus sama aasta sügisel köstriabi Johann Dolph kihelkonnakooli uuestiavamisega õnne. Õpilaste ülalpidamiseks valdade ja mõisade poolt makstavat toiduainete normi oli võrreldes endisega kirikukonvendi poolt tublisti kärbitud ja see osaliselt veeretatud õpilaste vanemate õlule.

Sangaste Mäeküla kooli maja anti 1846. a. kevadel mõisa poolt esimesele vene preestrile elamiseks. Kool kolis üle ligidal asuvasse Zäni tallu, kuid jäi seal õpilaste puudusel peagi seisma. Õpilaste vähenemine loomulikult tabas ka teisi koole samas vallas ja vististi kõik olid sunnitud ajutiselt katkestama oma tegevuse. Kihelkonna kaugemates osades, nagu Unikülas ja Kuigatsis, kus vene usku siirdumine oli hõredam, mõjus see koolidesse vähem, kuid raskusi kooli

asjus sünnitas elanikkonna jagunemine kahe kiriku vahel kogu järgneva aja kestel igalpool.

Usuvahetusliku liikumise vaibumisel tundus luteri koolide elus juba 1849. a. teatud paranemist. Kooliskäimine tõusis jälle. Mis aga majanduslikult palju tähtsam, oli vahepealseist sündmusist mõjustatud mõisnikkude suhtumine koolidesse. Kuigatsi, Vaalu, Pringi ja Soontaga mõisa pärishärra Paul v. Loewenstern, näiteks, võttis ajutiselt 20 vaesemat õpilast kohalikes koolides enda ülal pidada; samuti lubas oma valla kehvemate õpilaste toitmise eest hoolt kanda Laatre härra v. Meiners, rääkimata vürst Barclay de Tolly'st Unikülas, kes oli oma rahvale pea alati vastutulelik. Ainult kihelkonna suurim mõis Sangaste jäänud oma koolide saatuse vastu täiesti külmaks, hoolimata sellest et ta laialdases vallas leidunud ainult veel umbes 50 luteri usku peremeest, kelledel muutus väga raskeks kahegi luteri kooli elus hoidmine.

Kihelkonnakool, mille elluäratamisega katsetati 1850:ndail aastail jälle ja mil uue köstri Fr. Eleaser'i ametisse astumise järele oli 1854./55. õppeaastal 12—14 õpilast, ei taha jäädavalt jalgu alla saada, sest 1862. a. ilmunud Busch'i statistilised andmed märgivad Sangastes vaid 10 külakooli olemasolu sama palju õpetajatega ja 140 õpilasega. Noorsoo rõhuv enamik — 674 last — oli sellal ikka alles kodusel õpetusel. Siiski ei loobunud kihelkonnakooli edaspidisest avamisest. 1876. a. muudeti ta teise õpetaja, noore K. P. Rossmann'i ametisseastumisel kaheklassiliseks. Kooli tegevusse ei jäänud mõjuta vastolu ta juhataja — köster Fr. Eleaseri — ja kirikuõpetaja Th. Hesse' vahel. Esimene võttis osa ärkamisaegsest rahvuslikust liikumisest kohal (vt. khk ajalugu), viimane aga suhtus sellesse üleoleva põlguse ja igasuguste kahtlustustega. Seesuguses vastolus tuli ainsa lahenumisvõimalusena arvesse köster Eleaseri lahkumine a. 1878. Tema asemele sai paindliku ja alandliku iseloomuga noor abikooliõpetaja K. P. Rossmann, kelle juhatusel kihelkonnakool jätkas oma tööd, jäädes lõplikult kinni alles Eesti iseseisvumise eel.

Olgu siin vahemärkusena öeldud, et 1873. ja 1875. a. suvel pidasid Sangaste kihelkonna luteri koolid Lotta mõisas ühise lastepeo ja et taludemüügi puhul mitu mõisa kuuldavasti kinkinud koolidele maad ja aidanud oma valdu koolimajade ehitamisel. Kuigatsi mõis olevat hiljemini küll loobunud oma lubadusest Soontaga koolimaja omal kulul üles ehitada.

Venestusaja muudatustest koolialal, peale üldise vene keele maksmapaneku ja seda keelt mitte küllaldaselt valdavate õpetajate

vallandamise, väärib mainimist Keeni Kihu vallakooli muutmine ministeeriumikooliks. Selle kooli poolt kardeti eriti luteri kirikuringkondades suurt venestuse õhutajat ja hoogustajat ümberrahvastamisele. Tegelikult ei olnud ta mõju nimetatud aladel aga kuigi suur. Ka Vaalul oli kavatsus oma 1898. a. valminud uut ruumikat koolimaja anda kasutada ministeeriumikoolile, mis oleks loodud senisest vallakoolist. Uue koolitüübi vastaste soovid ja mõju pääsid aga lõpuks pooldajate üle võidule.

Laatre ap. õigeusu kogudusel ei olnud 1850. aastani ühtegi kooli. Siis avati kihelkonnakool, kuid sel oli alul õige vähe õpilasi — kõigest 3—5 poissi. 1858. a. avati Tagulas abikool. Selgi oli esiotsa kohase õpetaja puudusel vähe edu. 1866. a. asutati lisaks 2 uut abikooli — Tõllistes ja Sangaste külas ja järgmisel aastal uus abikool Raama ja Õru küla jaoks. Kihelkonnakool ja Tõlliste abikool asusid kiriku juures, nende jaoks 1869./70. a. ehitatud majas. Ka Raama ning Õru küla abikool sai endale 1885. a. Raama külla Saksamatsi talu maale ruumika telliskivist koolimaja. Sangaste ja Tagula küla abikoolid kasutasid taludelt üüritud ruume. Sangaste abikool jäi kinni juba enne 1905. a. Teised Laatre ap. õigeusu kirikukoolid töötasid vene aja lõpuni ja liitusid pärast eesti koolivõrku võetud algkoolidega.

Raskem on saada ülevaadet Priipalu-Soontaga ap. õigeusu kirikukoolidest — seda kihelkonna piiride ja kiriku asukoha nii mitmekordsete muudatuste pärast (vt. kirikud). Kuni 1858. a. ei leidu kirikuarhiivis teateid koolide kohta. 1860. a. töötavad nad aga 4 kohas: Kärstnas ja Lövel — Helmes, Pukas ja Kuigatsis — Sangastes. 1861.—65. a. tõuseb Helmes töötavate koolide arv 3:ni, samuti lisandus Sangastes uus kool Unikülas. Üldse näib nende koolide tegevus olevat väga korratu. 1871. a. kohta näiteks mainitakse, et sellal koole ei peetudki. 1875. a. asutati kiriku juurde kihelkonnakool. Temale lisandus 1882. a. paiku sealsamas abikool. Samuti töötas abikool Pukas, kuhu Sangaste luteri kirikukroonika teatel ehitati 1884. a. suur vene kihelkonnakool, kus ametisse pandi 1 mees- ja 1 naisõpetaja. Priipalu kiriku enese kroonika järele lisati Pukas sealsale abikoolile vaid tütarlastekool. 1885. a. märgib Sangaste õpetaja kirikukroonikas rahutustundega, et vene koolid teevad luteri koolidele suurt konkurentsi, sest senisele 4:le kihelkonnas leiduvale õigeusu kihelkonnakoolile lisaks on Laatresse ehitatud veel viies, uus ning avar. Seega olevat umb. 6 000 kreeka-õigeusulisel 5 kihelkonnakooli ja umb. 6 100 luterlasel kõigest üks ainus (!). Priipalu ap. õigeusu

koolidest jäi Salaku abikool varsti seisma. Priipalu ja Puka kool aga püsisid ja tõmbasid oma õpilaste hulka järjest rohkem luterlasi, eriti maailmasõja eel, millal õpetajate arv neis kahes koolis tõusis 5:ni ja õpilaste arv ligines 200:le.

Sangaste kihelkonna koolivõrk arenes pärast Eesti iseseisvumist ja Valga eesti maakonna loomist järgmiselt:

Endist hingusele läinud kihelkonnakooli enam ei avatud ja tema vanu ning kitsaid ruume enam ei kasutatud kooli otstarbeks, nagu seda tehti Valgamaa teistes kihelkondades. Tema asemel kujunes kihelkonna suurimaks kooliks Restu algkool, mis viidi üle Restu mõisa härrastemajasse ja mis juba 1921./22. õppeaastal, s. t. varemini kui teised koolid, muudeti 6-klassiliseks. Ta õpetajate arv tõusis viimatinimetatud aastal 5:ni ja 1924./25. õppeaastal koguni 6:ni. 1927. a. sügisel langes õpetajate arv õpilaste vähenemise ning 1:se ja 2:se õppeaasta koondamise tõttu ühte klassikomplekti uuesti 5:le. Sangaste mõisa algkool, mille mõis asutas moonakate lastele vene ajal ja mille jaoks ta ehitas eraldi maja, töötas 4 klassiga 2 õpetaja juhatusel kuni 7. okt. 1924. a. Siis avati 5. klass ja pandi ametisse 3. õpetaja. Järgneval õppeaastal muudeti kool 6-klassiliseks. Sangaste valla Tagula algkool Hengevõtja koolimajas töötas 3 õppeaasta ehk klassiga 1 õpetaja juhatusel kuni 1. aug. 1924. a., millal avati 4. klass ja pandi ametisse 2. õpetaja. 1927. a. sügisel kolis kool uuestiehitatud ruumikasse majja, kus avati ka 5. ja 6. klass ja võeti lisaks 3. õpetaja. Sangaste valla Lauküla algkool Mudasillal vallamaja juures muudeti 1921./22. õppeaastal 4-klassiliseks, kuid jäi endiselt töötama 1 õpetajaga kuni 1925. a. kevadeni, millal suleti viletsate ruumide tõttu.

Keeni valla Kihu algkool, endise ministeeriumikooli järglane, sai 1923./24. õppeaastal 5-nda klassi ja 3-nda õpetaja, ja järgmisel sügisel 6-nda klassi juurde. Laatre valla Õru algkool „Kaja“-nimelise seltsimaja ruumides töötas 4 õppeaasta ja 2 õpetajaga kuni 1928. a. sügiseni, millal kõik õpilased vähesuse tõttu koondati ühte komplekti ja vabastati ametist teine õpetaja. Sama valla teine algkool, mis asub Laatre mõisas endises vene kiriku koolimajas, jäi töötama 4-klassilisena 2 õpetaja juhatusel. Laatre valla 3:as algkool Tsirguliinas asus 1920./21. õppeaastal hobupostijaama ruumides ühes toas, kus 1 õpetaja töötas 2 klassiga hommikupoolel ja teine oma 2 klassiga õhtupoolel. Järgneval õppeaastal kolis kool üürimajja, kus oli 2 klassituba, ja 1922./23. õppeaastast peale endise kõrtsi ruumidesse. Muudeti 1923./24. õppeaastal 5- ja järgmisel

õppeaastal 6-klassiliseks, saades kummalgi aastas juurde ühe õpetaja. Tõlliste vallas töötasid 1922. a. kevadeni 2 algkooli. Siis suleti neist õpilaste vähesuse tõttu Uru algkool ja teine — Uniküla algkool — viidi sügisel üle kohaliku mõisa härrastemajja. See kool, mis töötas 1920./21. õppeaastal kõigest 2 klassiga ja 1 õpetajaga, sai igal järgneval õppeaastal ühe klassi juurde, kuni muutus 1924. a. sügisel 6-klassiliseks. Õpetajate arv suurenes 1922. a. sügisel 2 ja järgmisel 3 peale. Kuigatsi vald, mis liidetud 5:est endisest mõisakogukonnast, avas Eesti iseseisvumisel sama palju koole, neist 3 päris-Kuigatsis, kuna Pringil juba varemini ei olnud omaette kooli, Soontaga kool aga jäi jäädavalt kinni ja tema läänepoolsed asulad viidi üle Jõgeveste algkooli ringkonda Helmes. Nimelt asutati valla südamesse — Kuigatsi mõisa — 1921. a. sügisel algkooli 2-klassiline kõrgem aste — 5:nda ja 6:nda õppeaastaga töötav uus kool, mis asus härrastemajja. Kuigatsi Keerdile endise vallakooli ruumesse jäid töötama vaid 2 esimest õppeaastat 1 õpetaja juhatusel. 1926. a. kevadel lõpetas see kool õpilaste puudusel oma tegevuse. Priipalu alevis endise vene kihelkonnakooli ruumides (mis maakonnavalitsus võttis üle ja müüs Kuigatsi vallale edasi) jätkas tööd 4-klassiline algkool 1921. a. kevadeni ühe, siis 2 õpetaja juhatusel. Samuti töötas 4 klassi ja 2 õpetajaga edasi end. Vaalu vallakool kuni 1931. a., millal ta viidi üle Kuigatsi mõisa. Puka algkool, mis asub 2 majas — kooli omas ja üürimajas — töötas 4 klassi ja 4 õpetajaga 1924. a. kevadeni, sai siis sügisel 10. nov. juurde 5-nda klassi ja 5-nda õpetaja; muudeti järgmisel õppeaastal 6-klassiliseks.

MÕISAD. Sangaste (saksa k. *Sagnitz*, ka *Schloss Sagnitz*, vanus ürikuis ja allikais *Sangnitz*, *Sangnicz*, *Sangnic*, *Sangenitz* jne.), 4 km kirikust, 8 km samanimelisest raudteejaamast. Selle mõisa ja tema ala ulatuse kohta vanemal ajal on juba pikemalt räägitud kihelkonna ajaloos ja üldosas. Piirdume siin seepärast kõige olulisema lühikese kordamisega. Mõis oli keskajal hiiglavalduksena Tartu piiskopi — maahärra — omanduseks ning tema suviresidentsiks. Jäi poola ajal riigi kätte, kes asutas tast koos mitme naabermõisaga n. n. majandusmõisa (*Öconomiehof*). Temaga liideti rootsi aja alul 8 järgmist sõdade tagajärjel päris tühjaks või peremeheta jäänud mõisa: Nötkenshof (keskajal *Toyvel*, *Toywell*, kiriku ja Lauküla ligiduses), Puka (*Buxhöwdenshof*), Keeni, Vaalu, *Halechthof* (*Halecht*, *Halet* — arvatavasti Aalde talu kohal Kuigatsis), *Buchholzhof* (— ? Korijärve Karula kihelkonnas), Kaagjärve ja Krüdnershof. Viimase mõisa maal asus ja sattus temaga Sangaste mõisa alla ka Valga linn. Selle hiigla mõisade-

kompleksi, kus sellal loeti küll kõigest 31 asustatud adramaad ja 81 talupoega, andis Gustav Adolf 10. veebr. 1626. a. rüütel Christoph Ludwig Raske'le (ka: Kristoffer Ludvig Rasch) Norrköpingi otsuse õiguse alusel. Keeni, Vaalu ja Valga linn eraldusid Sangastest peagi. Ülejäänud osa langes reduktsiooni teel riigi kätte tagasi rootsi aja lõpul. Vene tsaar Peeter Suur kinkis Sangaste ühes Karula ja Kaagjärve mõisaga 30. dets. 1723. a. oma kindralile ning sõjakomissarile Ivan Mihailovitš Golovin'ile. Sangaste ja Kaagjärve läksid pärast 1765. a. päranduse ja abielu kaudu vürst Aleksander Nikolajevitš Golitsõn'ile, temalt 1797. a. pantimise teel 250 000 rubla eest parun Carl George Arpshofen'ile ja viimase leselt

Foto E. Vitoff.

55. joonis. Sangaste loss, vaade põhja poolt.

20. apr. 1808. a. 243 100 pankorubla eest õuenõunik Friedrich von Berg'ile. Selle sugukonna kätte, kes ühe oma liikme, nimelt kindralfeldmarssal ning Poola asehalduri Friedrich Rembert von Berg'i kaudu tõusis krahviseisusse, on Sangaste mõis jäänud kuni kõige viimase ajani. Et mõisa viimane omanik krahv Friedrich Gustav Berg Soome alam ja tal eriti Sangaste-nimelise rukkisordi kui ka teiste põllu- ja heinakultuuride arendamisel, heinamaade kuivatamisel jne. üldtunnustatud teeneid (mille eest ta sai Tartu eesti ülikoolilt audoktori tiitli), siis jäeti talle mõis kasutada ka pärast võõrandamist maaseaduse alusel. 1926. a. võeti mõis riigi arvele ja planeeriti ääremaad, mis järgmisel aastal asundati. Mõisa süda — 400 hektari — ühes hoonetega anti aga krahv Berg'i kätte tagasi (tähtajalisele rendile). Mõisa härrastemaja — loss — on toredaim kogu ümbruskonnas ja sarnanevat mõnes suhtes (nagu sissesõit) Inglise kuninga lossiga Windsoris. On osalt kuni 4-kordne, ehitatud

1881. a. ja õnnistatud keiser Aleksander III:nda kroonimispühal. Lossi keldris panid enamlased Vabadussõja ajal 1919. a. jaanuari lõpul toime veresauna ümbruskonnast nendelevaenulise tegevuse ettekäändel arreteeritud isikute kallal.

Restu (saksa k. *Rösthof*; vanus ürikuis ja allikais *Raszthe*, *Rost*, *Röst*, *Roste*, *Röste*, ka *Wiselmoisio*) 3.2 km kirikust, 10 km Keeni raudteejaamast, Väike-Emajõe kaldal, on asutatud keskajal. Kuulus Cracht van der Lude'le, kes ta 1499. a. 1. mail ühes veski, Koruste (*Corestevalde*) ja Visela küllaga müüs Fromhold v. Tiesenhausen'ile (*Vramolt v. Tyszenhussen*). Poola-Rootsi sõja ajal pärast 1601. a. kaotas Engelbrecht T. mõisa, mille poolakad ta omniku ülemineku pärast rootslaste poole võtsid riigile, ühendades selle Sangastega, kuid hiljemini andsid Ludwig Stilcken'ile või Spill'ile. 1625. a., kui mõis oli pea täiesti tühi ning asustamata, restitueeris Gustav Adolf selle Engelbrecht Tiesenhausenile, kes oli Tartu asehalduriks. Sattus päranduse teel lühikeseks ajaks Wrangell'ide omaks, kes müüsid 14. aprillil 1688. a. mõisa ooberstleitnant ning maanõunik Hermann von Bellinghausen'ile. Viimase pojalt ostis selle 7. apr. 1723. a. 5800 taalri eest kapten ning kreisisaadik Carl Gustav Taube, kes suri 1741. a. Tema tütar loovutas 7. juunil 1744. a. Restu mõisa 10 500 albertustaalri eest Catharina v. Loewenstern'ile. Pärandi jagamisel 1783. a. sai Restu mõisa ühes Sooruga endale kammerhärira Christoph Hermann v. Reutern. Tema poeg kindral-leitnant Christoph v. Reutern pantis 2. märtsil 1827. a. Restu mõisa 35 000 hõberubla eest sillakohtuadjunkt Alexander v. Anrep'ile. Viimane parandas mõisa oma surma järele 20. jaan. 1868. a. tütar Elisale, kes abiellus v. Roth'iga. Restu viimne omanik enne võõrandamist Eesti maaseaduse alusel oli Alfred v. Roth. Mõis planeeriti 1919 ja asundati 1920. Härrastemaja — kahekordne vanapoolne kiviehitis, on praegu Sangaste vallaomavalitsuse valdamisel ja kohaliku 6-klassilise algkooli kasutada.

Mõisale kuulunud vakutalud müüdi: 1883. a. — 20 tl, 1889 — 5 tl ja 1897 — 1 tl.

Laatre (saksa k. *Fölk*, vanus ürikuis ja allikais *Felck*, *Felckhoff*, *Felckes*, *Fölck* jne.), 9.4 km Sangaste kirikust, 4 km Sangaste raudteejaamast, Laatre-Lotta jõe vasakul kaldal. Kuulus piiskoppide valitsuse ajal ühes järgmiste küladega Kärkna kloostri-le Tartu ligidal: Tölliste (*Teilitz*), Uniküla (*Unniküll*, *Onnikul*), Välja (*Welle*, *Wello*, *Wellakul*), Vanikaste (*Wacznakul*, *Waynekatz*), Ihave, Öru (*Hero*, *Herru*), Mõisamaa (*Moisama*, *Moysemeh*), Paluli ehk Paluliivi (*Pallule*, *Paloliewkul*), Raama (*Rama*, *Ramakul*, *Rahme*), Assaku (*Hassikus*, *Hastikus*, *Hastikas*) ja Raista. Vanemal ajal oli arvatavasti ka Iigaste mõis kloostri päralt (vt. see ja Karula kihelkonna ajalugu). Poola ajal läks Laatre kui end. kloostri valdus riigi kätte ja 28. veebr. 1585. a. andis kuningas Stephan Báthory Varssavis selle ühes loendatud küladega Conrad Taube'le

nende mõisade asemele, mis Poola valitsus oli võtnud temalt ära mujal. Taube tütar Elisabeth abiellus maanõuniku ning õuekohtu assessori Fabian Plater'iga, tuues talle kaasavarana ühes Laatre, Tõlliste, Uniküla ja Kioma mõisa Põlva kihelkonnas. Nüüd jäi Laatre, välja arvatud 2 õige lühikest vaheaga, üle 150 aasta Plater'ite omanduseks, saades neilt oma eestikeelse nimegi, kuna saksakeelne nimi *Fölk*, mis on vanem, näib ühenduses seisvat otse mõisa juures asuva Välja küla nimetusega. Kreisimarssal Hans Reinhold von Plater'i konkursilt ostis Laatre mõisa Friedrich Wilhelm v. Meiners, kes asus oma uue omandi valdamisele 1790. a. v. Meiners'ite järele läks mõis alul pantimise ja 3 aasta pärast, nimelt 1856. a., ostu teel lõplikult erukapten ning kreisisaadik parun Robert Carl Emil Engelhardt'i omanduseks. Oli enne võõrandamist Eesti maaseaduse põhjal Oskar v. Stryk'i päralt. Planeeriti 1919 ja asundati 1920. Härrastemaja — uus tore mitmekordne kivi-ehitis — loss — ei leidnud mõisa jaotamise järele enam oma suurusele vastavat kasutajat ega korrashoidjat. Üüriti välja asunikele, kes ei suutnud teda remontida, mispärast ta nii ruttu lagunes, et 1930. a. suvel müüdi ehitusainesena ära vedamiseks.

Mõisale kuulunud vakutalud müüdi: 1868. a. — 1 tl, 1870 — 1 tl, 1872 — 2 tl, 1873 — 8 tl, 1882 — 3 tl ja 1912 — 8 tl.

Tõlliste (saksa k. *Teilitz*; vanus ürikuis ja allikais *Tylicza-kul*, *Teylitz* jne.), 10,4 km Sangaste kirikust, 2,5 km Sangaste raudteejaamast, Väike-Emajõe paremal kaldal. Allus kesk- ehk piiskoppide ajal Laatrele ja oli ühes temaga Kärkna kloostrile kuuluv küla (vt. Laatre ms). Eraldus ühes Unikülaga Laatrest 1663. a. pärandi jagamisel vendade Friedrich ja Fabian Plater'i vahel, jättes esimese omanduseks. Oli XVIII sajandi keskpaiku mõni aeg von Bock'ide käes, kelledele läks päranduse ja abielu kaudu; siis ostis 1759. a. Tõlliste ühes Unikülaga pärastine Laatre mõisa omanik sillakohtunik Carl Magnus von Plater 19 000 rubla ja 100 tukati eest. Tema poeg kreisimarssal Hans Reinhold v. Plater pantis Tõlliste ja Uniküla a. 1800 oma laste volinikuna Elisabeth v. Gersdorff'ile, sünd. v. Anrep'ile, 91 700 hõberubla eest 90 aastaks. Viimane, saanud vahepeal mõisa pärisomanikuks, müüs selle 1821. a. leitnant krahv Friedrich Mengden'ile, kes 1832. a. pantis ainult Tõlliste 50 800 hõberubla eest kihelkonnakohtunik, pärastisele kreisisaadikule Ernst v. Gavel'ile. Läks 1854. a. uuesti pantimise teel 90 000 hõberubla eest edasi kaupmees Carl Georg Amelung'i pärijaile ja neilt abielu ja ostu teel von Schulmann'idele. Viimaseilt ostis 22. märtsil 1872. a. Tõlliste mõisa 57 812 hõberubla eest cand. oec. Robert Wegener ja temalt 1896. a. Nikolai v. Preetzmann, kellelt mõis Eesti maaseaduse alusel võõrandati. Planeeriti 1921. a., asundati 1922. Härrastemaja — kahekordne kivehitis — aastast 1891. Antud ühes mõisasüdamega tasuta vabadussõjalasele Arnold Hinnom'ile, kes seda ka kasutab.

Mõisale kuulunud vakutalud müüdi: 1867. a. — 6 tl, 1868 — 1 tl, 1870 — 17 tl ja 1872 — 6 tl.

Uniküla (saksa k. *Unniküll*, vanus allikais *Vnikyll*, *Unikül*, *Onnikul*), 17.1 km kirikust, 11 km Sangaste ja 8.7 km Keeni raudteejaamast. Kuulus keskajal külana koos Tõllistega Laatre mõisa ja hiljemini, Tõlliste eraldumise järele, viimase külge (vt. need mõisad). Eraldus iseseisva mõisana Tõllistest alles 1829. a., millal leitnant krahv Friedrich Mengden ta 21 000 hõberubla eest müüs vürst Magnus Barclay de Tolly'le. Viimaselt ostis mõisa 1869. a. 25 000 hõberubla eest paruniproua Marie Campenhausen, sünd. v. Smitten. Oli pärast veel Friedrich Hübbe (1887. a. alates) ja võõrandamisel Arnold Gersdorff'i omanduseks. Planeeriti 1920, võõrandati 1921. Härrastemaja kahekordne kivehitis, mille uuem osa ehitatud 1884. a. Praegu Tõlliste valla omandus ja kasutada kohalikul Uniküla algkoolil.

Kõik mõisale kuulunud 16 vakutalu müüdi vürst M. Barclay de Tolly poolt ühekorraga 1867. a.

Vaalu (saksa k. *Wahlenhof*; vanus ürikuis ja allikais *Walmes*, *Walmesz*, *Walmushoff*; rootsi ajal ka *Schillingshof*), 11 km kirikust, 2.5 km Mägiste raudteejaamast. Näib võrdlemisi õige vana mõis olevat, sest juba 1366. a. esineb Kuigatsis või ta lähimas naabruses keegi Henneke v. Walmus-nimeline aadlik, kelle nimi näib Vaalu mõisaga olevat ühenduses. 1516. a. müüs Kracht van der Lude Heinrich v. Tiesenhausen'ile (*Hinrick van Tisenhuzen*) Sangastes Vaalu (*Walmesz*) mõisa ühes Kaws'i veski, Uncowe ja Symond'i külaga. Tiesenhausen'ite sugukonna kätte jäid Vaalu ja temaga vanemal ajal ühendatud olnud Keeni mõis kuni umbes poola aja lõpuni. Kuna nende viimane omanik Johann Tiesenhausen lahkus koos poolakatega, siis võttis Rootsi valitsus mõisad riigile, ja Gustav Adolf andis nad 10. veebr. 1626. a. koos Sangaste (vt. see) ja teiste mõisadega Ludwig Raske'le. Kuid 1631. a. anti õuekohtu otsusel Vaalu ja Keeni tagasi Schilling'itele, kes olid nad viimaselt Tiesenhausen'ilt saanud pandiks. Schilling'ite järele hüüti rootsi ajal Vaalu mõisa Schillingshof'iks, eesti keeli arvatavasti Killinge mõisaks, nagu näitab sellest ajast säilinud Tartu-Valga suure maantee ääres asuva Killinge talu ja kõrtsi nimetus. Vene aja alul, 23. aug. 1723 müüsid vabahärra Otto Wilhelm Staël von Holstein ja tema sugulased kindralmajor Michael Torenflucht ja ooberst Bengt Horn Vaalu ja Keeni 5000 albertustaalri eest rootsi ooberstile Gerhard Johann von Plater'ile, kelle päralt oli hiljemini ka Laatre. Kreisimarssal Hans Reinhold von Plater, kelle isa kätte peale Vaalu, Keeni ja Laatre olid jõudnud ostu teel veel Tõlliste Unikülaga, jättis Vaalu ja Keeni oma vennale eluaegseks kasutamiseks. Alles 1790. a. eraldus Vaalu Keenist, minnes H. R. v. Plater'i konkursil 20 200 hõberubla eest Kuigatsi mõisa omaniku Saksi-Weimari salanõuniku Paul Ludwig Johann von Loewenstern'i kätte. Siit alates jäi Vaalu

kogu aeg Kuigatsi mõisaga ühiste omanikkude kätte, kaotades iseisvuse ja muutudes tegelikult viimase karjamõisaks (vt. Kuigatsi ms). Planeeriti 1920, asundati 1921.

Mõisale kuulunud vakutalude müügiaega näitav tabel:

Aastad	1866	1874	1879	1881	1898	1905	1911
Talude arv. . .	1	4	2	1	1	1	5

Keeni (saksa k. *Könhof*; vanus allikais *Köne, Kähn, Kien*), 5.3 km kirikust, 3.2 km samanimelisest raudteejaamast. Oli kõrvalmõisana kuni 1790. a. Vaaluga (vt. see), mida loeti peamõisaks, ühiste omanikkude käes. Ainult poola ajal nimetatakse kolme valdajat, kellest seni pole teada, kas ka Vaalu neile kuulus või mitte. Need olid: Edkier Krauz, Wolter Delwig ja Fromhold Berg. Milal Keeni nende valduses oli, pole ligemalt teada. Delwig'i kohta mainitakse, ta olevat seda mõisa pidanud oma abikaasa kaasavara pärast. Eraldudes Vaalust läks Keeni alul suurtükiväemajor Christoph Bayer von Weisfeld'i omanduseks ja sellelt tütre tütrepoegadele, Eduard, Georg ja Alexander von Lilienfeld'ile, kes said 1859. a. mõisa ühiseks omanduseks ja loovutasid ta 1861. a. ühes Lotta mõisaga pärastisele maanõunikule George von Lilienfeld'ile, kelle pojalt mõisa võõrandas Eesti maaseadus. Planeeriti 1920, asundati 1921. Härrastemaja vana ühekordne saviplonnidest ehitis põrgastikuga ja paari ärklitoaga; Põllutööministeeriumi omandusena praegu Sangaste metskonna metsaülema kasutada.

Mõisale kuulunud (vaku-)talud müüdi: 1903. a. — 20 tl ja 1908 — 2 tl.

Lotta (saksa k. *Charlottenthal*), 8 km kirikust, 1 km Keeni raudteejaamast, Laatre-Lotta jõe paremal kaldal. Oli alul Keeni karjamõis, mille külge liideti maid teistest Platerite mõisadest ja müüdi siis arvatavasti 1790. a. kreisimarssal Hans Reinhold v. Plateri konkursilt 9250 hõberubla eest majoriproua Wilhelmine v. Nothhaft'ile, sündinud von Wulf'ile. Oli siis lühikest aega Bernhard v. Wulfi omanduseks ja alates 1812. a. esiteks Carl Reinhold Kriesberg'i, siis Charlotte von Freymann'i, Paul von Loewenstern'i ja Balthasar von Berg'i käes lühikest aega pandiks, lõpuks 1820. aastast peale viimatinimetatud pandipidaja omanduseks, kellelt mõis läks 1859. a. tütrepoegadele v. Lilienfeld'idele. Jäi nüüdsest peale Keeniga jälle ühiste omanikkude kätte. Planeeriti 1922, asundati 1923. Härrastemaja — ühekordne väga vana kiviehitis.

Mõisale kuulunud vakutalud müüdi: 1868. a. — 5 tl, 1869. a. — 1 tl.

Kuigatsi (saksa k. *Löwenhof*, enne *Kuikatz*; vanus ürikuis ja allikais *Quuygatz, Kuikaetz, Kuiekatzs, Kuyekatz, Kuyuakatz, Kyvekatzts, Kuikas, Koykas, Koykatz, Koywkatz, Coywenkatz, Dumpianshof* jne.), 13.3 km kirikust, 1.5 km Mägiste raudteejaamast. On nähtavasti vanemaid mõisu. Oletatakse põhjendatult, et

mõis, mille Henneke von Walmes 1. jaan. 1366. a. müüs Wilhelm v. Ungern'ile, oli Kuigatsi, mis XV sajandil kuulus v. Ungern'ite sugukonnale. Läks XVI sajandi alul Hans Ungern'i lese teiskordse abiellumise kaudu Claus Dumpian'ile, kes tasus oma abikaasa esimese mehe võlad. Dumpianidele jäi mõis vaheaegadega kuni XVII sajandi alguseni ja sai neilt nime Dumpianshof, mis, nagu nähtub Sangaste kirikuarhiivis säilinud vanast vakuraamatust, kõlas kohaliku rahva suus „Tümbä mõis“ ja „vald“. Arvatavasti on sellest nimetusest tekkinud ka kuigatslaste veel praegugi tarvitusel olev pilkenimi „tupekesed“. Poola ajal sattus Kuigatsi mõis alul jesuiitide kätte, kuid kuningas Sigismund III restitueeris selle 1. juunil 1593. a. Varssavis Wolmar Dumpianile, kes suri 1602. a. lasteta ja pärandas mõisa testamendiga oma õepojale Hans ehk Johann Dücker'ile. Sellest hoolimata ei saanud viimane asuda mõisa valdamisele, sest vahepeal rootslastelt maa taasvallutanud poolakad andsid selle oma suguvennale Malissowsky'le, kelle käes oli Kuigatsi 1619. a. Poolakate lõpliku väljatõrjumise järele oli mõis 1627. a. uuesti Dücker'ite oma, kuid, nagu kihelkonna ajaloos tähendatud, äärmiselt laastatud seisundis. 1637. ja 1649. a. sai leitnant Johann Dücker oma valduse kohta kuninganna Kristiinalt kinnituse. 13. sept. 1776. a. läks mõis päranduse, abielu ja ostu teel õuekohtu assessorile ning pärastisele Saksi-Weimari salanõunikule Paul Ludwig Johann von Loewenstern'ile, kelle soovil kubermanguvalitsus andis mõisale uue nime Löwenhof, millele vastas eestikeelne kuju „Leevi“, mis jäi ametlikult tarvitusele vene aja lõpuni. Mõisa uus nimi näib tuletatud olevat omaniku nimest „Löwenstern“. Juba 1763. a. olid v. Loewensternid ostnud Pringi mõisa; 1776. a. omandasid nad Soontaga ja lõpuks 1790. a. ka Vaalu, nii et viimati mainitud aastast peale kuni võõrandamiseni Eesti maaseaduse alusel jäid need 4 mõisa alati ühise omaniku kätte. Loewensternidele kuulusid teatavasti Urvastest veel mõlemad Antsla mõisad. Sangaste kihelkonna mõisad Kuigatsiga eesotsas püsisid nende päralt 1883. aastani, millal nad läksid abielu kaudu parun Nolcken'ile ja võõrandati temalt Eesti maaseaduse põhjal. Kuigatsi mõis planeeriti 1920. ja asundati 1921. a. Härrastemaja — kahekordne vanapoolne väljastpoolt krohvitud puuehitis, mida praegu kasutavad kohalik algkool ja Vaalu mõisas asuv sõjaväe vahimeeskond.

Mõisale kuulunud vakutalud müüdi: 1866. a. — 3 tl, 1868 — 3 tl, 1874 — 2 tl, 1878 — 1 tl, 1879 — 1 tl ja 1881 — 6 tl.

Pringi (saksa k. *Brinkenhof*), 10 km kirikust, 2,5 km Mägiste raudteejaamast, on saanud oma nime Brincken'ite sugukonnalt. Üks neist, nimelt Dietrich Hansu poeg Brincken, müüs 27. aug. 1520. a. selle mõisa ühes Mex (Mäkste, Mägiste), Abby ja Sudsmez (ka *Sudemetz*) küla ja veskiga, mis nähtavasti kokku hinnati 25 adramaale ja kus leidis 15 asustatud talu, 3 000 vana Riia marga eest Heinrich von Tiesenhausenile (*Hynrick van Tysenhusen*), kelle omanduseks läks ka mõisa heinamaa Põrja luhas (*an der Porys*)

Väike-Emajõe ääres. Johann Tiesenhausen, kes oli Pringi omanikuks Rootsi-Poola sõja ajal, hoidis poolakate poole ja lahkus koos nendega maalt, pantides enne mõisa pealik Andreas Schilling'ile. Rootsi valitsus võttis peale ühe talu täiesti tühjaks jäänud ning laastatud mõisa riigile ja Gustav Adolf andis selle 20. märtsil 1628. a. Norrköpingi otsuse õiguse alusel Johann Wainacken'ile, kes pidi välja maksuma A. Schillingile tema poolt pandi vastu antud summa 547 riigitaalrit. Wainackenilt päris Pringi mõisa ta väimees, kortermeister Brix Böning, kellele kuninganna Kristiina 10. sept. 1649. a. kinnitas mõisa meesläänina. Hiljemini läks mõis abielu ja päranduse teel Carl Schwanlodt'ile, kellelt see 20. juulil 1685. a. redutseeriti riigile. Restitueeriti Vene valitsuse poolt 24. juulil 1712. a. endise omaniku lähimale õigusjärglasele, pärastisele kindralšefile parun Johann Ludwig Pott von Luberas'ile. Et kergem oleks pärandit jagada viimatimainitud kindrali kahe pärija vahel, seks müüdi Pringi mõis 5. juunil 1763. a. enampakkumisel 5 000 rubla eest rittmeister Valentin Johann von Loewensternile, kelle poeg sai 1776. a. ostu ja päranduse teel Kuigatsi ja Soontaga ja 1790. a. Vaalu mõisa omanikuks. Siit peale jäid kõik nimetatud mõisad ühiste omanikkude kätte kuni eestiaegse võõrandamiseni. Pringi mõisa seisund enne võõrandamist sarnanes enam karja- kui iseseisva rüütlimõisa omaga. Planeeriti 1920. a., asundati 1921. Härrastemaja — igivana kahekordne näotu ning lagunenud kivehitis.

Mõisale kuulunud (vaku)talud müüdi: 1868. a. — 5 tl, 1876 — 3 tl, 1878 — 1 tl, 1881 — 1 tl ja 1911 — 8 tl.

Puka (saksa k. *Bockenhof*, vanus ürikuis ja allikais *Perende*, *Perrend*, *Perrendt*; ka *Buxhöwdenshof*, *Buxhöwden Hof*, *Buxhöffden Gut*, *Buxhöfden hoff* jne.), 19 km kirikust, 2 km samanimelisest raudteejaamast Tartu-Valga suure postmaantee ääres. Kandis keskajal esiotša Perende nime; arvatakse, et samanimelise sugukonna järele. Kuid lugu võis olla ka ümberpööratud: koht võis väga hästi anda nime sugukonnale. Millal kõnesolev sugukond valdas mõisa, selle kohta pole säilinud teateid, igatahes enne 1529. a., sest siis kandis ta juba Perende nimetust ja läks pärandi jagamisel vendade Johann ja Michel Buxhöwden'i (*Micheel Buxhoveden*) vahel isa pärusmõisana viimasele. Buxhöwdenitelt päris mõis saksa keeles nimetuse *Buxhöwdenshof*, mida tarvitati veel XVII sajandil.

Et Saare-Lääne piiskopp Reinhold Buxhöwden lähima läänijärglasena ei palunud õigel ajal Tartu piiskopilt taandunud (s. t. maa-härra käsutusse tagasilangenud) lääni — Puka mõisa osa — uuestiläänistamist, siis andis viimane niiviisi vabanenud osa Perende ehk Puka mõisast 3. veebr. 1543. a. oma nõunikule Johan Zöge'le. Zöge ehk Soye sugukonna päralt olid peale selle piiskoppide valitsuse ajal veel Kuuste, Kooraste, Urvaste, Soontaga ja teisi mõisu. Johan Zöge, kes oli piiskopp Reinhold Buxhöwdeni onu, oli sunnitud juba 1546. a. vahekohtunikkude otsusel loovutama temale läänistatud Puka mõisa osa oma õepoja Johann Buxhöwdeni kasuks. Kuid nähtavasti sellest lühiajalisest valdamisest ja sugulusest Buxhöwdenitega said alguse

Zögede õigused Puka mõisale, mis nad esitavad rootsi ajal ja veel hiljemini. Samuti näib juba siit keskaja lõpult pärit olevat mõisa jagunemine mitmesse ossa.

Arvatavasti Buxhōwdenite järele läks Puka mõis Thomas Bock'i omanduseks, kellele Poola kuningas Stephan Báthory 1584. a. andis Tartu alal kaotatud mõisade asemele Lätimaal uue Suddenbach-nimelise mõisa, mis tema järele sai endale samuti uue nimetuse „Puka mõis“ (*Bukkes muiža*) nagu Eestiski. Vististi kohe pärast Thomas Bock'i sattus Puka Caspar Tiesenhauseni, tema järel pärast Vene sõda vaheldumisi mitme poolaka kätte ja oli viimaks täiesti laastatud ning tühi. Rootsi aja alul tõestas rittmeister Walter Tiesenhausen oma õigused tema esivanemaile kuulunud Puka mõisale, kuid et see oli juba koos Sangastega 10. veebr. 1626. a. läänistatud Christoph Ludwig Raske'le, siis anti Puka eest vastutasuks W. Tiesenhausenile 1630. a. Tapa mõis „igaveseks omanduseks“.

Ka Georg Zöge lesk tegi selgeks oma alaealiste laste õigused endisele Perend'ile ja teistele mõisadele. Need leidsid tunnustuse aga alles pärast reduktsiooni rootsi aja lõpul, millal ühes Sangastega riigi kätte langes tagasi ka Puka mõis. Nüüd siis viimaks 6. sept. 1697 anti Zöge sugukonna vahepeal väljasurnud haru õigusjärglastele ning pärijaile parun R. G. Ungern-Sternberg'ile ja kindralmajor Wolmar Anton v. Schlippenbach'ile (tuntud väejuhile Põhja sõjas) tagasi pool Puka mõisa ühes Soontaga, Urvaste ja Kuustega. Tagasi-antud mõisa pool sai Vastse- ehk Ruuna-Puka või lihtsalt Ruuna mõisa nimetuse. Mõisa teine pool — Vana-Puka — $4\frac{1}{2}$ adramaad suur, jäi redutseerituna arvatavasti seni riigi omanduseks, kuni keisrinna Elisabet ta 15. juulil 1744. a. kinkis õuedaam Maria Tšoglov'ile, kes selle 1750. a. müüs edasi krahv Mannteuffel'ile ja viimane 1752. a. omakorda assessor parun Niels Johann Wrangell'ile.

Wrangell'ide kätte, kes kuulusid Zögede õigusjärglaste hulka, sattus juba enne 1765. a. kohtu teel ka Vastse-Puka. Viimatimainitud aastal müüs parun Heinrich Johann Wrangell selle küljest oma naabrile Kuigatsi ning Pringi mõisa omanikule rittmeister Valentin Johann von Loewenstern'ile 7 ühepäevatalu. Sellele järgnes arvata- vasti kaunis pea Vana-Puka ja 1773. a. ka Vastse-Puka ülejäänud osa müük, nii et Wrangell'itele jäi siit peale kuni 1793. a. veel ainult Väike- ehk Koosa-Puka, mis näib olevat eraldatud Vana-Pukast. Eri kättesse sattunud üksikud mõisaosad koondusid järgneva sajandi alul jälle ühise omaniku Peter von Möller'i ja tema abikaasa Dorothea Wilhelmine, sünd. Bayer von Weißfeld'i, Heinrich Goswin Anrep von Wolffenschildt'i lese kätte, pärast seda kui Vana-Puka oli vahe- peal olnud parun Otto Reinhold Rosen'i (enne 1770. a. kuni 1775), von Stryk'ide (1775—1798) ja C. G. M. v. Anrep'i, Ruuna mõis H. J. Eggers'i (1773. a. peale), v. Staden'ite (umb. 1775—1807) ja Chr. A. v. Hasse' (1807—1818) ja Väike-Puka paruniproua H. Ch. Ungern-Sternberg'i (1793—1897), F. G. v. Stryk'i (1797 ja 1798), jälle parun Wrangell'ite ja lõpuks O. W. Kieseritzky (kuni 1803. a.) valduses.

Peter v. Mölleri ja tema abikaasa käest läksid 1819. a. kõik kolm Puka mõisa, alul osalt pandina, pärastpoole aga kõik pärisomandina von Peucker'ite valdusse. Olid 1836—1842 panditud Abraham Friedrich Schwede'le. 21. mail 1852. a. müüsid aga major Ferdinand von Peuckeri pärijad kõik 3 mõisa 72 000 hõberubla eest sillakohtuadjunkt, pärastisele kihelkonnakohtunikule Carl Gustav Johann Samson von Himmelstierna'le. Tema perekonna käes püsis ühendatud Puka mõis kuni võõrandamiseni Eesti maaseaduse alusel. Planeeriti ja asundati 1922. ja 1923. a. Härrastemaja põles varsti selle järele.

Mõisale kuulunud (vaku)talud müüdi: 1877. a. — 20 tl, 1895 — 17 tl ja 1914 — 2 tl.

Soontaga (saksa k. *Sontack*, vanus ürikuis ja allikais *Sontacke*, *Sodatz*, *Sotak*, *Sotack*), 21 km kirikust, 8,5 km Mägiste raudteejaamast, vanima omanikuna on seni tuntud Tartu stiftifoogt Klaus Holstver (*Claws Holstver*), kes müüs selle mõisa ühes veski ja 16 adramaa maaga 6. juulil 1439. a. Ludeke Soygen'ile ehk Zöge'le. Zögede sugukonna käes, kes omas piiskoppide valitsuse ajal veel Erastvere, Kooraste, Kuuste, Urvaste ja ajutiselt ka Perende ehk Puka mõisa, oli Soontaga kuni poola ajani. Imelikul kombel ei kuulunud mõis vanimal ajal ja veel 1638. a. mitte Rõngu kihelkonda, nagu osaliselt hiljemini ning veel nüüdki, vaid kaugel asuva Rannu alla, mille eksklaviks oli mõis ühes osa vallaga, kuna teine osa valda, nagu Kadajärve küla jne., kuulusid juba XV sajandil Kuigatsi mõisasse ning seega järelikult Sangaste kihelkonda, kuhu käesolevas teoses mõis ühes kogukonnaga, mis ühendatud Kuigatsi vallaga, on viidud täielikult.

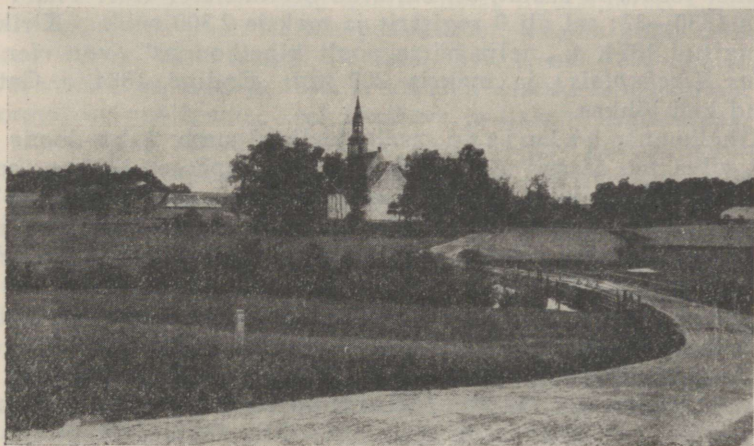
Poola ajal kaotas Zögede sugukond, kes hoidis Rootsi valitsuse poole, kõik oma valdused Liivimaal. Kuid ka rootsi ajal ei saanud vahepeal väljasurnud sugukonnaharu õigusjärglased enne oma endisi mõisu tagasi kui ajajärgu lõpul, mõni hea aasta pärast reduktsiooni, nimelt 1697. a. (vrd. Puka mõisa all), millal Johannes Zöge naisliinist võrsunud pärijaile parun Reinhold Gustav Ungern'ile (ka Ungern-Sternberg) ja pärastpoole Põhja sõjas tuttavaks saanud kindralmajorile Wolmar Anton v. Schlippenbach'ile anti tagasi Soontaga, pool Puka mõisa, Urvaste ja Kuuste mõis. Jagamisel 1726. a. jäid Soontaga ja Urvaste mõis pärastisele Rootsi jalaväekindralile vabahärra Carl Heinrich v. Wrangell'ile. Tema järglane Sophia Helena v. Wrangell, sünd. Taube, pantis 24. juunil 1746. a. Soontaga mõisa 3 000 hõberubla eest Valga kaupmehele Heinrich Johann Franzen'ile 6 aastaks. Enne 1776. a. ostis Wrangell'itelt Soontaga mõisa rittmeister Valentin Johann von Loewenstern, Pringi mõisa omanik. Tema poeg Paul Ludwig Johann von Loewenstern sai 1776. a. ostu teel ka Kuigatsi ja 1790. a. Vaalu mõisa omanikuks. Temast alates on Soontagal Kuigatsi, Vaalu ja Pringiga pärastpoole olnud ühised omanikud (vt. Kuigatsi ms). Mitte palju aega enne maailmasõda muudeti Soontaga, mis viimasel ajal tegelikult oli olnud karjamõisa astmel ja rentnikkude kasutada, metsamõisaks, s. t. põllupidamine lõpetati ja nurmed külvati metsa täis, välja arvatud väike ala mõisasüdames, mis jäeti möldrile, metsavahile ja puulõikajaile kasutada. 1923. a.

planeeriti mõisasüda ühes seni metsamata põldudega ja osa noore metsaga ning anti samal aastal asunikele ülesharimiseks.

Mõisale kuulunud (vaku)talude müügiaega näitav tabel:

Aastad	1865	1866	1868	1869	1874	1875	1878	1879	1881	1898
Talude arv. .	3	2	4	1	4	3	4	1	1	1

KIRIKUD, PALVEMAJAD, KALMISTUD. Sangaste ev.-luteri usu (Püha Andrease) kirik, 25 km Valgast, 7.5 km Keeni raudteejaamast, on maakivist ehitatud ja oma praegused mõõ-

57. joonis. Sangaste kirik.

ted omandanud juba keskajal. Igasugused ligemad teated selle kohta aga puuduvad. Kirik on aegade jooksul palju kannatanud sõdade läbi. Juba 1582. a. on ta hävitatud ja kokku varisenud (*zerstört und zusammengestürzt*), 1630. a. täiesti laastatud (*völlig verwüstet*); püsti olid veel vaid seinad — võlvid seega lõplikult purunenud. 1634. aastaks on suudetud ainult koor, s. t. altariruum korda seada ja laudatuse alla viia; puualtar on juba olemas, kuid kantsel puudub veel. Arvatavasti seati kirik XVII sajandi lõpuks jälle täiesti korda, sest kaebusi selle üle enam ei kuule. Järgneva Põhja sõja ajal 18. juulil 1702 põletasid venelased ta uuesti. Sõja järele ei jaksanud kogudus vana kirikut kohe üles ehitada, vaid pidi leppima esiotsa ajutise hädakirikuga, mis ühe teate järele olnud puust ja ehitatud juba 1713. a., teise teate põhjal aga alles 1719. a. Praegune kivist kirik valmis alles 1742. a. ja õnnistati 12. pühapäeval pärast kolmainujumalapäha. Hilisemaist suuremaist kirikuremontidest väärivad mainimist: 1861. a. remont, millal parandati kirikulaeva, altarivõlvi ja

uuendati kiriku lage terves ulatuses, valmistati uued aknad, ukсед, kantsel ja altarivõre. 1873. a. kaeti uuesti kiriku sindelkatus ja ehitati ümber kirikutorn. Viimane kiriku sisemine ja välimine remont teostati 1928. a. sügissuvel.

Kirik omab võrdlemisi lihtsa puualtari, mille ehitusaeg teadmata, igatahes enne 1861. a., millal ta sai uue võre. Altaripilt — Kristus ristil, all ta ema, Johannes ja Maarja Magdaleena — on telitud 600 rubla eest 1883. a. Münchenist. Altari kohal orvas (nišis) kuju — Kristus ristil — nähtavasti kipsist ja õige vana. Kantsel ilustatud gooti stiilis ornamendiga 1861. a.; kelle ehitatud ja millal, ei teata. Orel, ehitatud vennad Kriisade poolt Haanjust 1924. a., 24 registriga ja läks maksma 7 000 krooni. Endine, vana orel, mis kogudust teenis 92 aastat, oli ehitatud orelimeister Karl Thal'i poolt Paides 1830—32; tal oli 9 registrit ja maksis 2 300 rubla. Kirikukell on kingitud 1894. a. „nelja härra poolt kihelkonnas“ (*von vier Herren des Kirchspiels*) ja maksis 200 rbl. Endine, 1884. a. Gatšinas valatud kell lõhkes.

Kihelkonna kalmistu asub kirikust umb. 1 km loode pool Keeni viiva tee ääres. Asutatud kahtlemata pärast 1773. a. keeldu, matta surnuid kiriku alla ja kiriku ümbrusse. Laiendatud 1871. a. uue osa juurdevõtmise teel, mis õnnistati sama aasta 18. juulil. Tähtsamate isikute haudu kalmistul ei leidu, peale dr. Peeter Hellati oma.

Laatre ev.-luteri usu (Püha Laurentsiuse) abikirik Laatre mõisa juures, 9 km kihelkonna peakirikust Sangastes, 4 km Sangaste raudteejaamast, 16 km Valgast, on asutatud juba katoliku ajal, arvatavasti Kärkna kloostri poolt, millele kuulus keskajal Laatre mõis (vt. kihelkonna ajalugu). Oli nähtavasti puust, sest hääbus 1558. a. alanud Vene sõja ajal jäljetult. Luteri usu kiriku endise katoliku kiriku asemele asutas kohalik mõisnik Conrad Taube 6. juunil 1594. a. tänutäheks oma mõisade tagasisaamise eest „kõige vägevama jumala auks ja vaese mittesaksa rahvale (s. t. eesti talupoegadele) pühaks õnnistuseks“ (*zu heiliger Wohlfahrt*). Kiriku ülalpidamiseks annetas Taube 1 tühja ja 1½ asustatud adramaad maad ühes 1 ainasjalaga. Tekkis Laatre abikogudus, mille alla tänini loetakse Laatre, Tõlliste, Uniküla ja Lotta mõis ja nende kogukonnad. Pealetulnud Rootsi-Poola sõja tõttu valmis kirik nähtavasti alles 1630. ndais aastais ja oli vististi nagu ta katolikuaegne eelkäijagi puust. Igatahes põletasid venelased selle 18. juulil 1702. a. (ühel ajal Sangaste kirikuga) maani ja alles 1730. aastaks suudeti uus puust hädakirik üles ehitada. See teenis kogudust tervelt 100 aastat, muutus selle aja jooksul aga täiesti kõlbmatuks, kisti maha ja asendati praeguse kivikirikuga, mis õnnistati 1831. a. (ühe teate järele 11. mail, teise järele 12. juulil).

Kirik remonditi põhjalikult 1872. a.; 1881. a. ehitati uus käärkamber, altar ja kantsel. Viimased mõlemad valmistati puust ning on väga lihtsad. Samal aastal kinkis paruness Marie von Nolcken

kirikule uue altari jaoks tema enda maalitud uue altaripildi, endise näotu (*geradezu abscheulich*) asemele. See on koopia Kanepi kiriku altaripildist, mille maalinud Anton Bauer 1857. a. ja mis kujutab Kristust ristil, tagaplaanil Jeruusalemma tempel. Uue oreli sai kirik 1894. a. oma uuestiasutamise mälestuseks 300 aasta eest (1594. a.). Selle ehitas orelimeister Walken; ta läks maksma 2 400 rubla. Abikoguduse kalmistu asub kirikust umb. 1.25 km loode pool Örru viiva tee ääres. On asutatud arvatavasti ühel ajal Sangaste kalmistuga, s. t. peale 1773. a. keeldu, matta kiriku alla ja kiriku ümbrusse. Laiendatud on kalmistut 1872. a. ja Eesti maareformi teostamise ajal. Tähtsamate isikute haudu seal ei leidu.

Laatre apostliku õigeusu (Pühavaimu) kirik (Свят-духовская церковь) asub Laatre mõisa ligidal, luteri abikirikust umb. 0.5 km lõuna pool, 9.5 km peakirikust, kuulub kogudusele, mis asutatud sinodi käskkirjaga 17. dets. 1847. a. nr. 4268 endise juba 1845. a. sügisel rajatud ja 1846. a. kevadel avatud Sangaste ap. õigeusu koguduse poolitamise teel Ilmjärve ja Laatre koguduseks. Viimase alla määrati sinodi nimetatud käskkirjaga: Laatre, Tõlliste ja Iigaste vald ja Sangaste vallast Sangaste ja Tagula küla, kuna Lauküla, Mäeküla ja Kurevere küla, samuti Keeni vald läksid Ilmjärve koguduse alla. Juba järgmisel aastal jättis sinodi uus käskkiri Iigastest Laatre koguduse alla ainult ligemad talud, kuna valla kaugem osa viidi üle Karula kihelkonda. Samuti ühendati hiljemini Uniküla vald Soontaga-Priipalu kogudusega. Lotta valla ligemad talud jäid aga endiselt Laatre kiriku alla. Laatre ap. õigeusu koguduse hingedearv, mis oli 1848. a. 1 888 inimest, tõusis 1898. a. 3 383 inimesele. Hakkas pärast usuvabaduse väljakuulutamist 1905. a. vähenema, langedes 1910. a. 3 048:le ja 1925. a. 2 944:le.

Esimesi ap. õigeusu jumalateenistusi peetud Laatres mõisa vanas linnaserehes, kuna preester ja teised kirikuteenrid pidanud leppima viletsaimate mõisalt riigi kulul üüritud majadega, mille nurkade vahelt pääsnud kassid vabalt sisse ja välja. Praegune ristikujuline telliskivikirik ehitati 1866.—69. a. sinodi kulul ja läks maksma 14 127 rubla 93 kop. Ehitusettevõtja surma tõttu venis valmissaamine pikale ja kirik võidi õnnistada alles 30. nov. 1869. a. Kirik on köetav 2 raudahjuga. Suuremaid remonte ta kallal pole ette võetud. Koguduse kalmistu asub kirikust umb. 1.5 km kirde pool n. n. „Liibremäel“ Sangaste mõisa viiva tee ligidal. Asutatud 1851. a. (enne maeti luteri koguduse kalmistusse), laiendatud a. 1893 ja 1920 ehk 1921. Ta praegune suurus on umbes 2 tiinu ehk 6 vakamaad. Koguduse 2 preestrit abikaasadega ja 1 endise köstri tütar on maetud kiriku põhjapoolse seina äärde.

Soontaga apostliku õigeusu (Püha Vassili Suure) kirik Priipalu alevi suure Tartu-Valga postmaantee ligidal, 18 km Sangaste kirikust, 5.5 km Mägiste raudteejaamast ja 26 km Valgast, on ehitatud praegusele kohale pisut üle 50 a. tagasi. Kogudus on asutatud aga juba 1846. a. ja ta esialgne ulatus oli väga lai. Ta haa-

ras enesesse enam kui 2 ev.-luteri kihelkonna — Rõngu ja Helme kihelkonna — ala ja ta kirik asus Helmes Leebiku Vanamõisas, kus oli mõisarentniku maja tema kasutada. 1848. a. toodi koguduse keskus üle Soontaga mõisa alale Roobe parve ligidale Venekülla, kuhu ehitati puukirik. Kuid kuni aprillikuuni 1849. a. nimetati kihelkonda ja kirikut ikka veel Vanamõisa järele. Siis said nad uuelts asukohalt Soontaga kiriku ja kihelkonna nime. 1847. a. eraldati Soontaga ap.õigeusu kihelkonnast ja liideti Uderna külge: Uderna, Rõngu, Aakre, Kirepi, Hellenurme ja Puka. 1854. a. eraldati Laatrest ja ühendati Soontaga kihelkonnaga Uniküla, Ilmjärve koguduse küljest Kuigatsi (Leevi) kogukond ja osa Soontagast, Uderna küljest toodi uuesti tagasi Puka. 1861. a. viidi Puka ja Kuigatsi üle uuestiavatud Pringi kihelkonda; Kärstna, Lõve, Riidaja, Leebiku ja Vanamõisa Helmes Tuhalaane ja Suislepa kihelkonda. Pringi kihelkond osutus elujõuetuks ja 1873. a. ühendati ta enamasti Soontagaga. 1879. a. tekkis Helmesse iseseisev ap. õigeusu kogudus (pärastine Helme-Tõrva kogudus), mille alla läksid kõik seni veel Soontaga järele olnud Helme kihelkonna vallad. 1885. a. liideti Ilmjärve alt Soontaga külge Pringi küla, mille järele Soontaga ap. õigeusu kihelkond omas lõplikult järgmise ulatuse: Soontaga, Kuigatsi (Leevi) ja Puka kogukonnad ja Pringi küla. Koguduse hingedearv oli: 1846. a. — 497, 1856. a. — 3 094, 1866. a. — 1 263, 1876. a. — 2 298, 1886. a. — 1 146, 1896. a. — 1 557, 1906. a. 1 353 ja 1913. a. — 1 370 inimest. Nüüd muidugi on koguduse liikmetearv veelgi tunduvalt vähenenud.

Praegune uus ristikujuline kivist kirik, mis ehitati arvatavasti samal määral riigisummadega kui teisedki vene kirikud, sai valmis 1879. a. Endine puukirik Roobe parvel Venekülas seisis mõne aasta kasutamata ja anti hiljemini ära vedamiseks uuestiasutatud Helme-Tõrva ap. õigeusu kogudusele (vt. Helme).

Kalmistuid on Soontaga-Priipalu ap. õigeusu kogudusel 2: a) Vana-Roobe parvel Veneküla ligidal, umb. 0.2 km endise kiriku asemest kirde pool; pärast kiriku üleviimist enam tarvitusel ei ole; b) uus — praegusest kirikust umb. 0.5 km lõuna pool, asutatud kiriku ehitamise järele. Üks preester on maetud endise kiriku asemele.

Palvemaja leidub Sangastes praegu üks (1837. a. oli neid 2), nimelt Vaalus, umb. 7—8 km kirikust. Millal asutatud, pole teada. Praegu palvemajana kasutatav lihtne ühekordne vana puuehitis on nähtavasti sama, mis õnnistati 9. nov. 1874. a. Palvemaja oli alul vennastekoguduse liikmete, nüüd aga kiriku kasutuses. Siin peetakse kirikuõpetaja poolt palvetunde ja jumalateenistusi harilikult suurte pühade kolmandal päeval kui ka juhuslikult teistel pühadel.

Perekonnamatusepaiku Sangastes ei ole. Kuigatsi mõisa endiste omanikkude v. Loewenstern'ide ja Keeni mõisa omanikkude v. Lilienfeldt'ide perekonna hauakabelid asuvad kihelkonna kalmistul.

Väike, Eestis vististi ainulaadne kalmistu asub Soontaga mõisast umb. 0.5—0.75 km põhja pool riigimetsas, kuhu on maetud muhamediusulisi kirgiise, keda Vene valitsus maailmasõja ajal 1917. a. tõi kohale riigimetsatöödele ja kellede hulgas tuli ette surmajuh-tumeid.

Arhiivide st kohal on tähtsaim Sangaste ev.-luteri usu kiriku arhiiv, millele lisanduvad kohalikkude ap. õigeusu kirikute ja valdade arhiivid.

Kirjandus ja allikad: vt. üldosa lõpul.

1254

1610